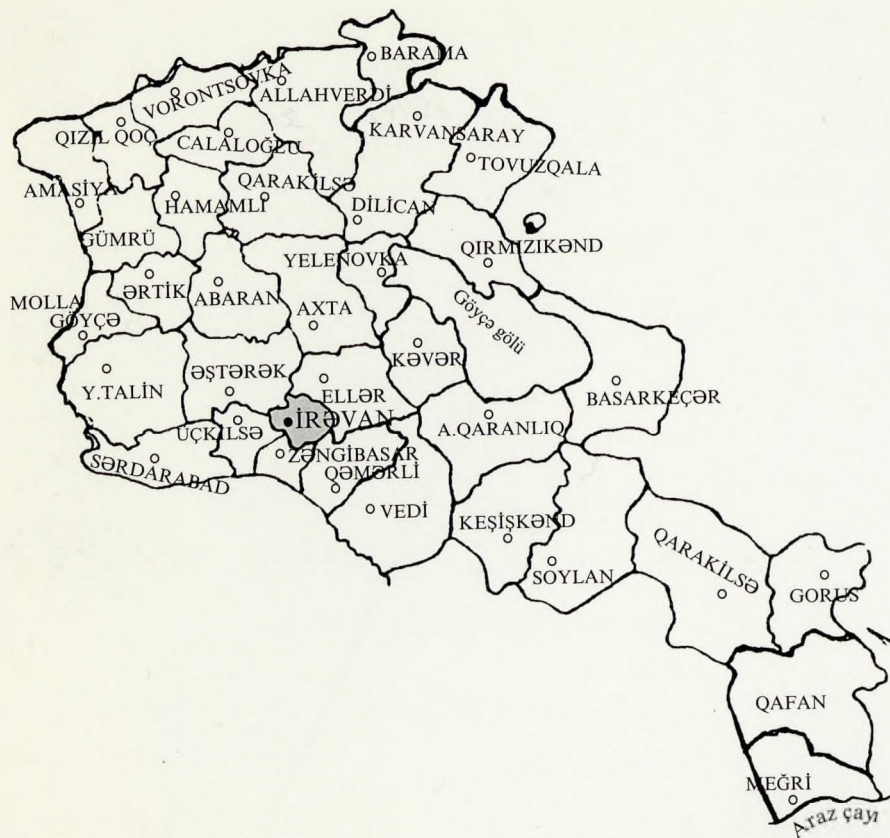

ƏLİ ADIGÖZƏLOV

QƏRBİ AZƏRBAYCANDAKI
MİLLİ MƏKTƏBLƏRİMİZİN
TARİXİNDƏN

3817

«TƏHSİL» NƏŞRİYYATI
BAKİ-2003

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTAPXANASI

Rəyçilər:

Həqiqət Aslanov, tarix elmləri doktoru, professor
Baxış Rzayev, pedaqoji elmlər namizədi, professor
Həsən Sadıqov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Elmi redaktor:

Hüseyn Əhmədov, Rusiya Pedaqoji Elmlər
 Akademiyasının üzvü, əməkdar elm xadimi,
 pedaqoji elmlər doktoru, akademik

Redaktor:

Şamxəlil Məmmədov, pedaqoji elmlər namizədi

Adıgözəlov Əli

A34 Qərbi Azərbaycandakı milli məktəblərimizin tarixindən. Bakı, «Təhsil», 2003, 92 səh.

Pedaqoji elmlər namizədi, dosent Əli Adıgözəlovun bu kitabı onun uzun illər yaşayıb-ışlədiyi ərəzidə apardığı elmi tədqiqatın məhsuludur. 1987-ci ildə müəllif bu mövzuda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Bir il sonra, 1988-ci ildə Ermənistan SSR- nin ərəzində Azərbaycan məktəbləri dağıdılmış, orada yaşayan bütün azərbaycanlıların evləri viran qoyulmuş, özləri özəli ata-baba torpaqlarından qovulmuşlar. O illərin silinməz izlərini yaşadan tarixi sənədlər və faktlar əsasında yazılmış bu kitab xalqımızın təhsil tarixini öyrənməkdə, Qərbi Azərbaycan məktəblərinin yetimləərini tanımaqda gələcək nəsillərə yardımçı olacaqdır. Şübhə etmirik ki, vaxt gələcək Qərbi azərbaycanlılar yenə də öz torpaqlarına qayıdacaq, ermənilər tərəfindən dağıdılan məktəblərini, evlərini bərpa edəcək, tarixin təkərini geri döndərəcəklər.

A 4301000000
 053 2003

63 я 7

© «Təhsil», 2003

ÖN SÖZ

Əli Adıgözəlov 30 il (1958—1988-ci illər) Zəngəzurdakı Azərbaycan məktəblərində müəllim (onun 25 ilini orta məktəb direktoru) işləmişdir. Bu müddətdə qocaman maarif fədaisi və təhsil təşkilatçısı həm də ermənilərin müxtəlif maneələrinə baxmayaraq, arxivlərdən istifadə etmiş, faktları dəqiqləşdirmək üçün Ermənistandakı əksər Azərbaycan məktəblərində olmuş, qədim Azərbaycan yurdlarında təhsil ocaqlarının tarixi təşkilatçıları, yetirmələri haqqında dəyərli məlumatlar toplamışdır.

Zəngin materiallar əsasında kitabda, həmçinin Azərbaycan xalqının qədimdən yaşadığı — İrəvan, Zəngibasar, Vedibasar, Zəngəzur, Dərələyəz, Göyçə, Amasiya, Lori-Pənbək və başqa ərəzilərdən erməni millətçilərinin sovet-rus əsgərlərinin köməyi ilə azərbaycanlıları silah gücünə 1988-ci ilin dekabr ayına qədər vəhşicəsinə öz ata-baba yurdlarından qovmaları, 200 mindən artıq soydaşımızın, o cümlədən 48681 şagirdin və onların təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olan 3992 müəllimin öz el-obasını tərk etməsi, 192 Azərbaycan məktəbinin bağlanması, 192 məktəb və 300-dən yuxarı kənd kitabxanasının dağıdılması, yüz minlərlə kitabın yandırılması, əhalinin bir qisminin qətlə yetirilməsi də ətraflı şərhlə edilmişdir.

Səhr və təmkinlə arasıdırma aparən müəllif aşkara çıxarıb ki, Ermənistandakı Azərbaycan məktəblərinin məzunlarından (1988-ci ilə qədər) 96 nəfəri akademik və elmlər doktoru, 618 nəfəri elmlər namizədi alimlik dərəcələrinə layiq görülmüşdür. Onlardan dünya şöhrəti qazanmış akademiklər — Həsən Əliyev, Əhliman Əmiraslanov, Ənvər Əlixanov, Həsən Əhmədov, Tağı Paşayev, Mustafa Topçubaşov, Heydər Hüseynov, Faiq Bağırzadə, Hüseyn Həsənov, Budaq Budaqov, MEA-nın müxbir üzvləri Bəhmən Axundov, Zərifə Budaqova, Afət Qurbanov, Ümnisə Musabəyova, Cümşüd Zülfüqarlı, Rafiq Qasimov, Sabir Hacıyev Qərbi Azərbaycandakı məktəblərdə təhsil almışlar. Azərbaycan məktəbləri məzunlarından 1 nəfər Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, 18 nəfər Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür. Azərbaycan xalqının görkəmli ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərindən Səid Rüstəmov, Əli Vəliyev, Əhməd Cəmil, Qasım Qasımzadə, Qılman

Musayev (İlkin), Əyyub Abbasov, Qulu Xəlilov və başqaları ilk təhsil-lərini Qərbi Azərbaycan məktəblərində almışlar. Görkəmli səhnə usta-larından, mərhum SSRİ xalq artisti İsmayıl Dağıstanlı, Azərbaycan SSR xalq artisti Əli Zeynalov, əməkdar artist Ətayə Əliyeva ilk səhnə fəali-yətinə İrəvanda başlamışlar. Hazırda Azərbaycan Respublikasında mil-li məsələlər üzrə dövlət müşaviri kimi çalışan Hidayət Orucov ilk təhsi-lini Mehri rayonunda almış, sonralar C.Cabbarlı adına İrəvan Dram Teatrının direktoru kimi milli mədəniyyətimizin yayılmasına xidmət et-mişdir.

Lakin bu və ya digər elm və incəsənət xadimlərinə məhz azərbay-canlı olduğu üçün Ermənistanın daşnak ideyalı rəhbərləri tərəfindən düşünül-müş şəkildə müvafiq iş verilməmiş, müxtəlif təzyiqlər göstəril-miş, beləliklə, onlar məcburən Azərbaycan Respublikasına gəlmiş və burada öz layiqli yerlərini tutmuşlar.

Yüksək intellekt sahibi olan Azərbaycan xalqı qədim mədəniyyətə malikdir. Azərbaycan torpağı məhsuldar, iqlimi mülayim olduğundan gəlmə erməni qəbilə, tayfa və qondarma dövlətinin gözləri həmişə bu ərazidə olmuşdur. Vaxtaşırı bu torpaq təcavüzə məruz qalmış, ölkə ta-lan edilmiş, kənd və şəhərlər dağıdılmışdır. Bunların başlıca səbəbi məhz öz milli xarakterimizdən irəli gəlir. Antik dövrün coğrafiyaşünası Strabon hələ eramızdan əvvəl ulu babalarımızdan olan albanlar haq-qında yazırdı ki, orada adamlar gözəlliyi və hündür boyları ilə seçi-lirlər, ... eyni zamanda ürəyiaçıqdırlar, xırdaçı və dalaşqan deyillər. İqlim əlverişlidir, torpaqdan ildə 2-3 dəfə məhsul götürmək olur. Məhz Azərbaycan xalqının bu ürəyiaçıqlığından istifadə edən və tarixən göz-ləri torpağımızda olan ermənilər zaman-zaman Qərbi Azərbaycanı (in-diki bütöv Ermənistanı) Azərbaycan xalqından qoparmışlar. 1920-ci ildə 11 min kv. km. ərazisi olan Ermənistan «böyük rus qardaşımızın» köməyi və himayəsi sayəsində 1988-ci ildə 30 min kv. km. əraziyə sahib olmuşdur. Həmin dövrdə, yəni 1920—1988-ci illər ərzində Azərbaýca-nın ərazisi 114 min kv. km-dən 86,6 min kv. km-ə qədər azalmışdır.

Kitabda fakt və məlumatlar sırasında 1920—1988-ci illərdə Qərbi Azərbaycan məktəblərinin istifadə etdiyi tədris planları, məktəblərin şəbəkəsi, müəllim və şagird kontingenti barədə dəqiq statistik məluma-tın verilməsi diqqəti cəlb edir.

Yaxın keçmişimizin faktları və rəqəmləri əsasında qələmə alınan kitabda ermənilərin məkrilliyi və riyakarlığı üzə çıxarılır və ifşa olunur.

Kitabın böyüməkdə olan nəslin vətənpərvər, maarifpərvər ruhda tərbiyə olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəyinə, qədirdilən oxu-cular tərəfindən yüksək dəyərləndiriləcəyinə ümidvarıq.

ƏHLİYƏT ADIGÖZƏLOV

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
baş mütəxəssisi

1920-ci İLƏ QƏDƏRKİ QƏRBI AZƏRBAYCAN MƏKTƏBLƏRİNİN TARİXİNDƏN

Elm həmişə insanın həyat yollarını işıqlandırmış, təbiət və cəmiyyətdəki mübarizəsinə kömək etmiş, onu qələbəyə aparmışdır. Dünyəvi elmə o vaxt yiyələnmək mümkündür ki, ölkənin mütərəqqi üsulla təşkil edilmiş təhsil müəssisələri olsun. XX əsrin əvvəllərinə qədər Qərbi Azərbaycandakı azərbaycanlılar belə məktəblərdən, demək olar ki, məhrum idilər. Azərbaycanlılar, əsasən, iki növ məktəblərdə təhsil alırdılar. Onlardan biri lap keçmişdən mövcud olan dini məktəblər – mollaxana və mədrəsələr, ikincisi isə Zaqafqaziya Rusiyaya birləşdirildikdən sonra meydana gələn və təhsilin əsasən rus dilində aparıldığı dünyəvi məktəblər idi.

Nisbətən dünyəvi təhsil verən məktəblər, əsasən, quberniya və qəza mərkəzlərində və şəhərlərdə idi. Mərkəzlərdən uzaqlarda təhsilin vəziyyəti daha dözülməz idi. Qərbi Azərbaycandakı Azərbaycan türkləri əsasən İrəvan və 1868-ci ildə təşkil edilmiş Yelizavetpol quberniyasında yaşayırdılar. Yelizavetpol quberniyasına müxtəlif vaxtlarda Şuşa, Şəki, Gəncə, Cəbrayıl, Qazax, Ərəş və Zəngəzur qəzaları daxil olub. Zəngəzur qəzasına isə Qubadlı, Laçın, Zəngilan, Mehri, Qafan, Gorus və Sisiyan əraziləri daxil idi. 1923-cü ildə Azərbaycan və Ermənistan respublikaları arasında sərhəd müəyyən edilərkən Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinin böyük bir hissəsi (Gorus, Sisiyan, Qafan və Mehri rayonları) Ermənistanına verildi.

Qərbi Azərbaycanda qədimdən məktəblər sayca az olsa da, fəaliyyət göstərmişdir. Lakin Azərbaycan və Zaqafqaziya VII əsrdə ərəb xilafəti tərəfindən işğal edildikdən sonra ərəblər həmin ərazilərdə islam dininin yayılmasında əsas vasitə olan mollaxana və mədrəsələrin təşkili üçün xəlifənin əmir və canişinlərinə hər cür şərait yaratdılar.

Məktəb (mollaxana) və ibtidai mədrəsələr uzun zaman azərbaycanlılar üçün yeganə təhsil ocaqları olmuşdur. Həmin məktəb və mədrəsələr vasitəsi ilə müsəlman ruhaniləri gənc nəsə oxuyub-yazmağı öyrətməklə bərabər, dini və qismən dünyəvi təhsil də verirdilər. Bu məktəblərdə xalqımızın görkəmli nümayəndələri təhsil almışlar.

Qərbi Azərbaycan kəndlərinin hər üç və ya dördündə təxminən bir mollaxana olmuşdur. Həmin məktəblərdə oxuyanların sayı 8-10 nə-

fərdən çox olmamışdır. Mollaxanada dərslər dəyənlərin gəliri oxuyanların verdikləri təhsil haqqından ibarət idi. Məktəb haqqının miqdarı şagirdlərin yaşından və ailə vəziyyətindən asılı idi. Təhsil haqqı əsasən ayda 1 manata (qızıl pulla) bərabər idi. Kasıb uşaqlarının əksəriyyəti həmin məbləği ödəyə bilmədiyindən, ailənin ağır iqtisadi vəziyyəti səbəbindən kiçik yaşlarında işləmək məcburiyyətində qaldıqlarından məktəbi tərk edirdilər. Məhz bunun nəticəsidir ki, 1899-cu ilin məlumatına görə Yelizavetpol quberniyasının məscid məktəblərində 940 şagird, İrəvan quberniyasında isə cəmi 305 şagird oxumuşdur.

Məktəblərin (mollaxana) çoxu dövlət tərəfindən deyil, xüsusi adamlar tərəfindən açılırdı. Çox vaxt belə məktəbləri savadsız mollalar açıb müəllimlik edirdilər.

Mollaxanalarda rəsmi müəyyən edilmiş təhsil müddəti yox idi; çox vaxt bu 6-7 ilə bərabər olurdu, bəzilərində isə təhsil müddəti 9-10 il davam edirdi. Belə məktəblər ibtidai mədrəsələr hesab edilirdi. Qarakilsə (Sisiyan) rayonunun Şəki və Urud, Qafan rayonunun Kurud kəndlərindəki məktəblər ibtidai mədrəsə hesab edilirdi.

1900—1917-ci illərdə Şəki (Sisiyan rayonu) molla məktəbində Qazi Məmməd Əfəndinin başçılığı ilə bir neçə molla hazırladığı şagirdlərin təhsil sənədləri Nuxada (indiki Şəki) təsdiq olunandan sonra onlar Zəngəzurun sünnilər yaşayan kəndlərində mollalıq edirdilər. Kurud kəndindəki mollaxanada Tehran ali mədrəsəsini bitirmiş Axund Əbdürrəhim Hacı oğlu dərslər demişdir. Bu məktəb də Şəki kəndindəki məktəb kimi ibtidai mədrəsə idi. Həmin mədrəsəni bitirənlər qəzanın siə kəndlərində mollalıq edirdilər.

Urud kəndindəki doqquzillik mədrəsə tipli mollaxana daha mütərəqqi olub dini təhsil verməklə bərabər, dünyəvi elmləri də öyrədirdi.

Qərbi Azərbaycanda bu tipli məktəblər az idi. Həmin məktəblər yerli xeyriyyəçilər hesabına təşkil edildiyindən təhsil pulsuz idi. 1899-cu ilin məlumatına görə Yelizavetpol quberniyasında 50 məktəb, 55 müəllim, İrəvan quberniyasında isə 26 məktəb, 27 müəllim fəaliyyət göstərmişdir.

Qərbi Azərbaycanda mədrəsə tipli mollaxanalara nisbətən ibtidai təhsil verən mollaxanalar bir qədər artıq idi. 1891-ci ilin məlumatına görə Yelizavetpol quberniyasında fəaliyyət göstərən 433 ruhani məktəbində 3311 şagird oxuyurdu. Həmin il İrəvan quberniyasında 22 məktəbdə 512 şagird oxumuşdur.

Mollaxanalarda oxuyanlara ilk növbədə hərf-heca üsulu ilə ərəb əlifbasını öyrədirdilər. Bir neçə dini ibadəti (ayinləri) öyrəndikdən sonra onlar Quranı mexaniki surətdə oxumağa başlayırdılar. Əlifbanın öyrənilməsi və Quranın oxunması bir neçə illik gərgin əməyin hesabına başa gəlirdi.

Əlifbanın (ərəb əlifbasının) öyrədilməsi başa çatdıqdan sonra Quran öyrədilir, sonra isə məktubların yazılması qaydalarına keçilirdi. Kiçikhəcmli dini kitabların oxunmasına da bu dövrdən başlayırdılar. Belə kitablardan biri farsca-azərbaycanca lüğət kitabı idi. Bu lüğət şiə məktəblərində məcburi vəsait hesab olunurdu. Uşaqlar hər gün bu lüğətdən ona qədər fars sözü əzbərləməli və ana dilinə tərcümə etməli idilər. Sünni məktəblərində ərəb əlifbası öyrənildikdən sonra nəzmlə yazılmış xırda dini hekayətlərin toplandığı məcmuələr oxudulurdu. Bu məcmuələr ya Azərbaycan, ya da Osmanlı türkcəsində olurdu.

Şagirdlər əlifbanı və lüğəti mənimsədikdən sonra fars dilinin öyrənilməsinə davam etdirirdilər. Fars dili farsca olan kitabları sətri tərcümə etməklə mənimsədilirdi. Belə kitablar içərisində Nizami, Füzuli, Hafiz, Sədi və başqa Şərq ədəbiyyatı klassiklərinin əsərləri də vardı. Lakin bütün mollaxanalarda vəziyyət eyni deyildi. Əksəriyyətində heç bir tərcümə işi aparılmırdı və şagirdlərin vəzifəsi başa düşmədikləri və məzmununu bilmədiklərini əzbərləməkdən ibarət idi. Bunlarla yanaşı, mollaxanalarda Molla Məmmədbağır tərəfindən toplanmış «Şəriət məcəlləsi» («Müsəlman qanunşünashığı»), «Tarixi-Nadir» (Nadir şahın səfərlərinin tarixi), şeirlə yazılmış ərəb-fars lüğəti, fars dilində məktub nümunələri məcmuəsi və s. mətnlərin əksəriyyəti həyatdan uzaq olub, romantik məhəbbət təəssüratları ilə dolu idi.

Mollaxanalarda heç bir pedaqoji üsuldən istifadə edilmirdi. Ən etibarlı «pedaqoji» təsir vasitəsi falaqqa sayılırdı. Qərbi Azərbaycanda xüsusi təhsil müəssisəsi olub, məscidlərlə bilavasitə əlaqəsi olmayan mollaxanalardan başqa, məscidlərin nəzdində təşkil olunan ibtidai mədrəsələr də var idi.

İbtidai mədrəsələrə 16-dan yuxarı yaşlı, ana dilində və fars dilində savadı olan və ruhani rütbəsi almaq istəyən şəxslər daxil olurdular. Onlar ərəb dili, şəriət, ədəbiyyat, fəlsəfə və məntiqi, xüsusən islam dininin tarixini öyrəndirdilər. Təhsilin ilk mərhələsi ərəb dilinin qrammatikasını öyrənməkdən ibarət idi ki, bunun üçün 2-3 il vaxt ayrılırdı. Sonra

məntiq və Quranın öyrənilməsinə başlanırdı. Həmin mədrəsələri bitirənlər kəndlərdə mollalığa edirdilər. Ali mədrəsələr isə Rusiyadan xaricdə idi. Zaqafqaziyada ali mədrəsədə təhsil almaq istəyənlər adətən bu mədrəsələrin yerləşdiyi İranın Tehran, Nəcəf, Təbriz və başqa şəhərlərinə getməli idilər.

Mədrəsədə oxuyanlar—softilər bir neçə qrupa bölünürdülər. Mədrəsənin müəllimi—müdərris yuxarı qruplarla məşğul olur, aşağı qruplara isə yuxarı qrupların softiləri dərs keçirdilər.

Əsas məqsədimiz qədim və zəngin tarixə malik olan mollaxana və mədrəsələri tədqiq və təhlil etmək olmadığından, bu barədə məlum fikirlərin qısa şərhini ilə kifayətlənirik.

Azərbaycanın qabaqcıl adamları mollaxanalarda hökm sürən «pedaqoji» təsir vasitəsinə qarşı çıxmış və onu müxtəlif yollarla tənqid etməsinə tutmuşlar. Həsən bəy Zərdabi 1876-cı ildə «Əkinçi» qəzetində nəşr etdiyi bir məqaləsində köhnə mollaxana təlim-tərbiyə üsulunu tənqid edərək yazırdı: «Bizim müəllim uşaq üçün cəlladdır. Uşağı döyməyə, papiros çəkməyə adət etdirir və deyir: Uşaq döyülməyə oxumaz». N.Vəzirov da «Əkinçi» qəzetinin həmin nömrəsində çap olunmuş məqaləsində övladlarını bu cür mollalara tapşırıran ata-anaları tənqid etmişdir. Çünki ata-ana öz uşağını mollaya tapşırarkən deyirdi: «Əti sənin, sümüyü mənim, döy ki, adam olsun». N.Vəzirov ata-ananın bu dediklərindən nəticə çıxararaq yazırdı: «Və dəxi bunu fikir etməyir ki, döyülməkdən özü bu günə qalıb və belə vay günə onun övladı həm qalacaq». Nəhayət, müəllif sonda yazmışdır: «Ey uşağı olan və onları təlim edən! Rəhm edin ol biçarələrə ki, onlar sizin düşməniniz deyillər. Onlar ilə adam kimi rəftar edin ki, adam olsun. Bari bunu yaddan çıxarmayın ki, sizin sillə, yumruq, falaqqa, çubuq eşşəyi adam etməz, uşaq meymun tək hər şeyi görsə, ona əməl edər və əgər uşaq bir bəd əmələ mürtekb olmuşsa, onda təqsir yoxdur. Təqsir ol kəsdədir ki, bu əməli ona göstərib, yəni təqsir sizdədir. Dəxi ol biçarəni niyə döyürsünüz?»

Əsrlər boyu davam edən mollaxana məktəbləri azərbaycanlıların mədəni inkişafını təmin edə bilməmiş və zəhmətkeş xalqı savadsızlığa girdabından çıxara bilmədiyi kimi dünyəvi elmlərin öyrənilməsinə də şərait yaratmamışdır. Buna görə də xalq kütləsi savadsızlığın ləğvi üçün başqa formada məktəb sistemi axtarmağa məcbur olmuşdur.

Nəticədə, mədrəsə və məktəblərdə təlimin məzmunundakı səthilik, həyatdan uzaqlıq, mövhumatın üstünlüyü, Avropa və rus məktəblərinə nisbətən geri qalması, məktəblərin dövlət tərəfindən deyil, ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən açılması, bu məktəblərin vahid tədris plan və proqramlarının olmaması, həmçinin təhsili başa vurana heç bir hüququn verilməməsi, xüsusilə təlimin ərəb və fars dillərində aparılması onların get-gedə nüfuzdan düşməsinə səbəb olmuşdur. Amma bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan xalqının görkəmli şəxsiyyətləri; Xaqani, Nizami, Bəhmənyar, Tusi, Nəsimi, Füzuli, Şah İsmayıl Xətayi, Vaqif, Vidadi və onlarca başqaları ilk təhsillərini məhz bu tipli məktəblərdə almışlar.

Belə vəziyyət XIX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. XIX əsrin birinci yarısında Rusiya Zaqafqaziyanı ələ keçirmək üçün İranla müharibəyə başladı. Ermənilərin xəyanətkarlığı və rus ordusuna köməyi sayəsində İran ordusu məğlub oldu. Müharibə 1813-cü il «Gülüstan» və 1828-ci il «Türkmənçay» sazişləri ilə nəticələndi. Hər iki sazişə əsasən Şimali Azərbaycan Rusiyaya verildi. Beləliklə, Azərbaycan iki hissəyə bölündü. Həmin sazişlərə əsasən Yaxın Şərqi sərəpələnmiş ermənilər Qərbi Azərbaycana və Qarabağa köçürüldülər. Beləliklə, Qərbi Azərbaycandan Azərbaycan əhalisi sıxışdırılıb çıxarıldı, Qarabağda isə ermənilərin sayının süni surətdə artırılması başlandı.

Rusiya zorla özünə birləşdirədiyi ərazilərdə müstəmləkəçilik və ruslaşdırma siyasətini həyata keçirmək üçün XIX əsrin 40-cı illərindən başlayaraq yenidən yaratdığı quberniyalarda ibtidai rus məktəbləri açmağa başladı.

Azərbaycan kəndlərində dövlət məktəblərinin açılması və bunun mütərəqqi əhəmiyyəti

Zaqafqaziyada elmin, mədəniyyətin inkişafı, yeni tipli məktəblərin açılması, əlbəttə, çar hökumətinin müstəmləkəçilik, xalqı nadanlıq və cəhalətdə saxlamaq siyasətinin tam əksinə olan bir hadisə idi.

Zaqafqaziya əhalisi bir tərəfdən çar hökumətinin və onun zadəgan-xristian əxlaq norma və qaydalarının yerli feodal və orta əsrlər dini ideologiyası ilə yaratdığı ittifaqın nəticəsində mənəvi dağılmaya uğrayır, cəhalət və nadanlıqın qurbanı olurdusa, digər tərəfdən rus xalqının və onun qabaqcıl elm və mədəniyyətinin təsiri altında oyanır və dirçəlirdi.

Çarizmin yeritdiyi mənfur müstəmləkəçilik siyasətinə baxmayaraq, Zaqafqaziyanın Rusiyanın iqtisadi inkişaf məcrasına qovuşmasına, ümumrusiya bazarına cəlb edilməsinə başlanırdı. Bununla da Azərbaycan və Qərbi Azərbaycanda ticarət və sənətkarlıq tərəqqi edir, həyat canlanırdı. Lakin ölkənin həyatında ciddi ictimai-iqtisadi irəliləyişin baş verməsinə baxmayaraq, hələ də feodal-patriarxal münasibətlər hökm sürür və təsərrüfat əsasən natural xarakter daşıyırdı. Ölkənin əsas məhsuldar qüvvəsi olan kəndli kütlələri içərisində cəhalət, nadanlıq, dini xürafat, savadsızlıq hökm sürməkdə idi.

Müstəmləkəsinə çevirdiyi ərazilərdə zəhmətkeş xalq kütlələrini avam, kölə vəziyyətində saxlamaq üçün var qüvvə ilə çalışan çar hökuməti hərbi işlər üçün çoxlu miqdarda pul xərclədiyi halda, xalqın maariflənməsi üçün vəsait buraxmağa həddindən artıq xəsislik edir, müxtəlif yollarla xalqlar arasında milli ədavət salmağa cəhd göstərirdi.

Azərbaycan və Qərbi Azərbaycan Rusiyaya birləşdirildikdən sonra bölgədə ruslaşdırma siyasətini həyata keçirmək üçün təlimi rus dilində aparılan məktəblər açıldı.

İrəvan qəzasında azərbaycanlıların da oxuması üçün ilk dəfə dünyəvi məktəblər XIX əsrin 80-ci illərində açılmağa başlanmışdır. Onlardan 1881-ci ildə Uluxanlıda, 1882-ci ildə İrəvanda, 1883-cü ildə İmanşalıda, 1884-cü ildə Basarkeçər rayonunun Zod kəndində ibtidai rus məktəbləri açılmışdır. 1898-ci ildə İrəvanda və Böyük Vedidə, 1905-ci ildə isə Qəmərliyə rus-tatar məktəbləri açılmışdı. 1914-cü il yanvarın 20-nə olan məlumata görə Qərbi Azərbaycandakı 15 rus-tatar məktəbində 911 nəfər şagird oxumuşdur. Həmin məktəblərdə oxuyan qızların sayı 60 nəfər, orada dərs deyən müəllimlərin sayı isə 39 nəfər olmuşdur. Bu hal ölkədə xalq maarifinin nə dərəcədə aşağı olduğuna sübutdur. Belə ibtidai rus məktəblərindən biri də 22 sentyabr 1885-ci ildə Dərələyəz qəzasındakı azərbaycanlılar üçün açılmış, orada 50 nəfər şagird oxumuşdur.

XIX əsrin 60—70-ci illərinə qədər bütün Azərbaycanda olduğu kimi Yelizavetpol quberniyasında və onun qəzalarında ümumtəhsil kənd məktəbləri yox dərəcəsində idi. Yalnız 70-ci illərdən başlayaraq Yelizavetpol quberniyasının bir sıra qəzalarında, o cümlədən Zəngəzur qəzasında rus dilində ümumi təhsil verən ibtidai məktəblərin açılması başlandı.

XIX əsrin sonunda bir sıra maarifpərvər ziyalılar Qərbi Azərbaycanı azərbaycanlılar üçün dünyəvi məktəblər açmağa çalışmışlar. Bu cür maarifpərvərlərdən biri də Həşim bəy Nərimanbəyov idi. O, İrəvanda rus-tatar məktəbinə rəhbərlik edirdi. Məktəbin ikinci müəllimi Şaxtaxtinski olmuşdur. Məktəbin şagirdlərindən yalnız bir nəfəri qız idi (*H.Nərimanbəyovun qızı*). Bu məktəbdə Azərbaycan dilini Mirzə Məmməd Vəli Qəmərlinski, şəriət dərslərini isə Axund Mirzə Abdulla Qaziyev deyirdilər.

1873-cü ildə Zaqafqaziyada rus dilində ibtidai kənd məktəbləri açmaq haqqında məsələ qaldırılmışdır. Xalqın tələbini gören dövlət orqanları, nəhayət, belə qərara gəlmişdilər ki, Rusiyanın hər bir quberniyasında şərait olduqda dövlət hesabına ildə üçə qədər rus dilində kənd məktəbi açılsın. 1875-ci ildə maliyyə orqanları həmin məktəblərin büdcəsini təsdiq etdi.

1900-cü ildə İrəvanda olan İran hökmdarı Müzəffərəddin şah rus-azərbaycan məktəbinə gəlmiş və məktəbin şagirdlərinə 300 manat ianə vermişdir.

Bu dövrdə Qərbi Azərbaycanda qızlar üçün də rus-tatar məktəbinin açılmasına təşəbbüs göstərilmişdir. 1901-ci ildə İrəvanda mütərəqqi maarifpərvər V.A.Kalinina qızların təhsil alması üçün rus-tatar məktəbi açmışdı. 1913-cü ildə İrəvanda daha bir rus-tatar məktəbi açılmışdır ki, həmin məktəbdə ilk azərbaycanlı qadın müəllim Tərhan xanım Süleymanova dərslər demişdir.

«Кавказский календарь»ın 1 yanvar 1891-ci il tarixli sayındakı cədvəldə göstərilir ki, 1880-ci ildə İrəvanda açılan birsinifli məktəbdən sonra 1881-ci ildə Uluxanlıda 24 nəfər oğlanı əhatə edən ikisinfli məktəb açılmış və dövlət buraya hər il 1445 manat xərc çəkmişdir. Bu məktəbdə M.Qaziyev, M.Xəlilov, N.Novruzov, C.Məmmədquluzadə kimi görkəmli şəxsiyyətlər çalışmışlar.

7 avqust 1887-ci il tarixdə Qafqaz Təhsil Dairəsi xalq maarif naziri dəftərxanasının müdiri D.Tiryüşinin İrəvan xalq məktəbləri direktoruna göndərdiyi 4393 sayılı məktubda göstərilir ki, xəzinə hesabına təhsil alan Məmməd bəy Qaziyev Uluxanlı məktəbində altıillik məcburi təhsil vermə müddətini tamamlamış və onun yerinə Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasında xəzinənin köməyi ilə kurs bitirən Cəlil Məmmədquluzadə təyin edilmişdir.

11 avqust 1887-ci il tarixli məktubda isə Uluxanlı məktəbinin müdirinə bildirilirdi ki, Məmməd bəy Qaziyevin yerinə C.Məmmədquluzadə göndərilir. Xahiş olunur ki, onun iş yerinə vaxtında çatması təmin edilsin. İrəvan qəza məktəbləri müdirinin hesabatından aydın olur ki, 1887-ci ildə ikisinfli Uluxanlı məktəbində cəmi 12 şagird oxumuşdur. Məktəbin bağlanma təhlükəsi var imiş. Digər tərəfdən məktəbin baxıcısı (müdiri) N.Novruzov məzuniyyət götürüb müalicəyə getmişdir. C.Məmmədquluzadəyə müdir vəzifəsi tapşırılmışdır.

O zaman İrəvan quberniyasının Böyük Vedi kəndində (1883-cü ildə açılan) 34 nəfər oğlanın oxuduğu zemski normal məktəbinə ildə 745 manat, 1890-cı ildə Çobankərə kəndində açılan və 35 oğlanı birləşdirən məktəbə 121 manat, 36 oğlan oxuyan Qəmərlili məktəbinə isə 819 manat pul xərclənirdi.

İrəvan şəhər gimnaziyasında 1901-ci ildə 182 erməni, 90 rus, 46 azərbaycanlı, 13 gürcü təhsil alırdı.

İlk xalq məktəbləri ancaq şəhər əhalisinə xidmət edirdi. Kənd əhalisi isə dünyəvi təhsildən məhrum idi. M.F.Axundzadə yazırdı: «Əgər desək ki, kənd camaatı qalsın, ancaq şəhər əhli elm öyrənsin, o zaman bir gül ilə bahar olmaz, çünki şəhər camaatı kənd camaatının yanında dəniz müqabilində bir qətrə kimidir».

Çar hökuməti 22 noyabr 1873-cü il tarixli qərarı ilə Qafqaz canişininə göstəriş verdi ki, 1875-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında 3 kənd məktəbi açmaq üçün layihə hazırlayıb hökumətə təqdim etsin. Təqdimata əsasən 1876-cı ildə Dağkəsəmən kəndində ikisinfli (5 illik), Cəbrayıl və Gorusda isə birsinifli (3 illik) normal kənd məktəbləri açıldı. Kəndlərdə rus məktəblərinin açılması xalqın həmin məktəblərə axımını artırdı. Bunu gören dövlət məcbur olub XIX əsrin 80-90-cı illərində kənd məktəblərinin sayını artırmağa başladı. Təkcə 1882-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında yeni 5 ibtidai rus məktəbi açıldı. Bunlardan üçü Zəngəzur qəzasının Qubadlı, Arsvanik və Qarakilsə (indiki Sisiyan) kəndlərində təşkil edilmişdi. Bir qədər sonra bu cür məktəb qəzasının Minkənd kəndində də təşkil edildi. Ümumiyyətlə, 1901-ci ilədək Yelizavetpol quberniyasında 28 ibtidai xalq məktəbi açılmışdır ki, bunun da 12-si Zəngəzur qəzasında idi.

Əlbəttə, tək-tək açılan rus məktəbləri heç də xalqın maariflənməsi üçün kifayət deyildi. Həm də İrəvan quberniyasında rus məktəbləri

əsasən ermənilərin məskunlaşdıqları ərazilərdə açılırdı. Azərbaycanlıların həmin məktəblərə cəlb edilməsinə imkan və şərait yaradılmırdı. Bu səbəbdən də oxumaq imkanı olan azərbaycanlılar da dünyəvi təhsildən kənar qalırdılar.

Məktəblərin binası olmadığına görə ildə 160 manat verərək kirayə ev tuturdular. Üç ildən sonra, yəni 1885-ci ildə Qubadlı, Arsvanik və Qarakilsədə birmətbəli, üçotaqlı, mətbəx və dəhlizi olan məktəb binası tikildi. Otaqlardan biri şagirdlərin sinif otağı, biri məktəbin müdiri, digəri isə kitabxana üçün idi.

1890-cı ildə ibtidai məktəblərdə şagirdlərin sayı çoxaldığına görə ildə 360 manat məvəciblə ikinci müəllim qəbul edildi. Paralel siniflər təşkil edildi. Şagirdlərin sayı daha çox ola bilərdi, lakin sinif otağı və parta çatışmırdı.

Qafqaz tədris dairəsinin popoçiteli İ.Yankovski Qafqazın mülki işlər üzrə baş rəisi K.Kozlovskiyə yazırdı: «Qafqazın nə qədər yerləri məktəb sarıdan tamamilə xalıdır, minlərlə əhalisi olan nə qədər kəndlər öz uşağını işığa çıxarmağa çalışır... kasıb xalq məktəblərdə yer tapmır».

Məktəblərin vahid tədris planı yox idi. Ayrı-ayrı məktəblərdə tətbiq edilən tədris planları bir-birindən fərqlənirdi.

Xalq məktəblərində ana dili A.O.Çernyayevskinin «Vətən dili», «Rus dili», R.Əfəndiyevin «Uşaq bağçası» və «Uşaq aləmi», M.A.Volperin «Rus dili», N.F.Bunakovun «Əlifba», A.İ.Kirpiçnikovun «Qrammatika», İ.İ.Martinovun «Müntəxəbat» kitabları, hesab dərsləri isə V.A.Yevtuşevskinin «Hesab məsələləri» və D.P.Popovun «Məsələlər məcmuəsi» əsasında tədris edilirdi.

Məktəbin müəllimləri əsasən seminariya məzunlarından, şəriət dərslərini deyənlər isə Şuşa ruhani seminariyasını bitirənlərdən təyin edilirdi.

Qubadlı, Arsvanik və Qarakilsə məktəblərində 1882—1883-cü illərdə şagirdlərin sayı 96 nəfər, 1884-cü ildən 1893-cü ilə kimi isə aşağıdakı miqdarda olmuşdur:

İllər	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	Cəmi
Oğlanlar	49	57	64	61	56	98	102	101	82	95	765
Qızlar						12	12	8	3		35
Cəmi	49	57	64	61	56	110	114	109	85	95	800

Orta hesabla ilə 80 nəfər şagird düşür. Şagirdlərin dördədən üçü qonşu kəndlərdən, dördədən biri isə—yəni 20 nəfəri Qubadlı, Arsvanik və Qarakilsə kəndlərindən gəlirdi. Bu da əhalinin 2 faizini təşkil edirdi. Məktəblər açıldıqdan (1882) 1893-cü ilə kimi oranı cəmi 81 nəfər bitirmiş, 203 nəfər isə məktəbdən xaric edilmişdir. Onlardan 14 nəfəri yaramaz hərəkətlərinə görə qovulmuş, 47 nəfəri dərslərə gəlmədiyinə, 21 nəfəri xəstəliyə, 121 nəfəri məlum olmayan səbəbə görə məktəbdən çıxarılmışdır.

Məktəblərə 35 nəfər qız qəbul edilmişdi. Onlardan ancaq üçü məktəbi bitirmiş, qalan 32-si ailə vəziyyətinə görə məktəbdən getmişdi.

Dərslər sentyabrın 1-də başlayır, 5 iyunda qurtarırdı.

Şəriət və ana dili dərslərindən başqa, bütün dərslər rus dilində keçilirdi.

Qubadlı kəndindəki birsınıfli (üçillik) məktəb 1911-ci ildə ikisınıfli (beşillik) məktəbə çevrildi.

Təhsilin məzmununa görə ikisınıfli kənd məktəbləri əhalinin tələbinə daha müvafiq idi. Beş il müddətində şagird rus dilində müstəqil yazıb-oxumağı və danışmağı öyrənirdi.

Xalq məktəblərində ana dili səs üsulu ilə tədris edilirdi. Rus dilinin tədrisində isə «lal üsul» (və ya «təbii üsul») tətbiq edilirdi. Həmin üsulun mahiyyəti ondan ibarət idi ki, rus dilinin tədrisi prosesində şagirdə ana dilində heç bir izahat verməyə, sözlərin mənasını tərcümə etməyə icazə verilmirdi. Müəllim sözün, cümlənin mənasını şagirdlərə öz səsi və hərəkəti ilə anlatmalı idi. A.Şaiqin yazdığı kimi, müəllim «it hürür» cümləsini şagirdlərə başa salmaq üçün itin hürməsinə yamsılmalı (üzdən iraq, it kimi hürməli) idi. Azərbaycanlı müəllimlərin azərbaycanlılardan ibarət olan şagirdlərə bu üsulla dərs deməsi onları nüfuzdan salırdı.

İrəvan—Gəncə xalq məktəblərinin direktoru D.Orlov 1895/1896-cı dərslər ilindəki hesabatında yazırdı ki, Salahlı, Göyçay, Ağdam, Bərdə, Qubadlı, Cəbrayıl və b. məktəblərdə təlim-tərbiyə işi yaxşıdır. Kənd normal məktəblərindən Dağkəsəməndəki dövlət və Şıxlıdakı zemstvo məktəbi daha yaxşı vəziyyətdədir.

Qubadlı ikisınıfli beşillik məktəbində oxumuş Azərbaycanın xalq yazıçısı, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Süleyman Hüseyn oğlu Rəhimov sonralar yazırdı: «Mən bu kənddə bir neçə evdə qalmaqla, onların ev

işlərini görməklə yaşayır və oxuyurdum. Ömrümün ən çətin illəri idi. Ancaq ruhdan düşmərdim, məktəbdən qaçmırdım. Bu məktəb onda Zəngəzur qəzasında yaxşı cəhətdən ad çıxartmışdı. Məktəbin müdiri Qori seminariyasını Üzeyir Hacıbəyovla birlikdə bitirmiş Həsən bəy Soltanov idi».

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmasında fəal iştirak edən bir çox şəxslər öz ilk təhsillərini Zəngəzurdakı xalq məktəblərində almışlar.

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı Əli Vəliyev 1916—1917-ci illərdə Qarakilsə və Şəki rus məktəblərində oxumuşdur.

Azərbaycanın Zəngəzur zonasında sovet hakimiyyətinin qurulmasında iştirak etmiş, Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri işləmiş Nəzər Heydərov, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasında fəal iştirak etmiş polkovnik Ələkbər Abdullayev, Kərim İsgəndərov, Göyüş Hübətəliyev, Qulu Əbdüləzimov və başqaları ilk təhsillərini Zəngəzurun Gorus kəndindəki rus məktəbində almışlar.

Həmin məktəbləri bitirənlərin sayı ona görə az idi ki, bəzi savadsız valideynlər uşaqlarının oxumasına pul xərcləməkdənsə, ev və təsərrüfat işlərində özlərinə kömək etmələrini daha faydalı hesab edərək onları məktəbə qoymurdular.

Xalq məktəbləri direktoru D.Orlov 1898-ci ildə Qafqazın mülki işlər üzrə baş rəisi K.Kozlovskiyə yazırdı: «Çox maraqlı haldır ki, 5-6 yaşlı uşaq valideynlərindən xəlvət məktəbə gəlir. Valideynlər o vaxt xəbər tuturlar ki, artıq uşaq yazmaq və oxumağı öyrənib». Ümumiyyətlə, Orlovun yazdığına görə, Qubadlı, Arsvanik və Qarakilsə kəndlərində cəmi 100 nəfər savadlı (oxuyub-yazmağı bacaran) var idi. 9 adama bir savadlı düşürdü.

Çar hökuməti heç vaxt müstəmləkəsi olan ucqar yerlərdə yaşayan xalqların maariflənməsi qayğısına qalmamış, əksinə, müxtəlif vasitələrlə onlara mane olmağa çalışmışdır. XX əsrin əvvəllərində müxtəlif bəhanələrlə rus-tatar məktəbləri bağlanmışdı. Belə ki, 1920-ci ilə kimi Qərbi Azərbaycanda 15 rus-tatar məktəbi qalmışdır. Bu məktəblərdə dərs deyən 38 nəfər müəllimin az bir hissəsinin orta təhsili olmuşdur. Məktəblərin bağlanması ermənilər əsas rol oynamışlar. Bədnam daşnak hakimiyyətinin hökm sürdüyü ağır illərdə həmin məktəblər də bağlanmış və 1920-ci ildə bütün Qərbi Azərbaycanda 2-3 rus-tatar

(Azərbaycan müəllimləri) məktəbi qalmışdır. Bütün bunlar ermənilərin azərbaycanlılara tarixi düşmən olduğunu sübut edir.

Çarizmin müstəmləkəçilik və ruslaşdırma siyasəti ilə əlaqədar olaraq rus-tatar məktəblərində ana dili tədrisi gündən-günə sıxışdırılır və dərslərin tədrisən tamamilə rus dilində keçilməsi təşkil edilirdi. Bu hal İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarının bəyləri və zadəganları tərəfindən də müdafiə olunurdu.

Bu barədə Qafqaz Tədris Dairəsi popoçitelinin 1903-cü ilə aid hesabatında qeyd edilirdi ki, mahalın bütün ibtidai məktəblərinin 92,4 faizində dərslər rus dilində keçilir, məktəblərin yalnız 7,6 faizində şagirdlərə ana dili tədris olunur.

Dövlət tərəfindən açılmasına və maliyyələşdirilməsinə baxmayaraq, bu məktəblərdə azərbaycanlıların oxumalarına erməni ziyalı və çinovnikləri hər cür maneçilik törədirdilər.

Zəngəzurdakı ibtidai rus məktəbləri içərisində 1876-cı ildə Gorus kəndində açılan (Gorus Zəngəzur qəzasının mərkəzi idi) 1 sinifli üçillik məktəb 1883-ci ildə 2 şöbədə ibarət beşillik məktəb oldu. Bu məktəb açıldığı ilk dövrlərdən mütərəqqi olub, təhsil alanların əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Lakin Rusiyada baş verən 1905—1907-ci illər inqilabından və 1905-ci il azərbaycanlıların soyqırımını və deportasiyasından sonra vəziyyət dəyişdi. Yenidən öz ata-baba yerlərinə qayıdan azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən yenə də sıxışdırılması başlandı. Məktəbdə azərbaycanlıların sayı azaldı. 1908-ci ildən həmin məktəbin müdiri işləyən Sadət bəy Sergeyeviç Safrazbekov müxtəlif bəhanələrlə azərbaycanlıları ya məktəbə qəbul etmir, ya da qəbul olunanları məktəbdən çıxarmağa çalışırdı.

Məktəbdə ana dili və şəriət dərslərindən başqa, qalan dərsləri rus dilində, erməni və Azərbaycan uşaqları bir yerdə keçirdilər.

Azərbaycan uşaqlarına ana dili və şəriət dərslərini Molla Məhi keçirdi.

Çətinlik və maneələrə baxmayaraq, azərbaycanlı uşaqlar məktəbə qəbul olunur və oxuyurdular.

1908-ci ildə çəkilmiş bu şəkildə ortada məktəbin müdiri Sadət bəy Sergeyeviç Safrazbekov, onun solunda müəllim, onun yanında Molla Məhi, müdirin sağında isə geniş Ter Xoren öyləşib. Şəkildəki papaqlı azərbaycanlı, şapkalılar isə erməni uşaqlarıdır.

İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarında, eləcə də bütün Zaqafqaziyada rus-tatar məktəbləri nə qədər genişləndirilsə də, həmin məktəblərdən istifadə nə qədər faydalı olsa da, bu, azərbaycanlılar arasında xalq maarifinin yayılması üçün heç də kifayət deyildi. Xalq kütləsinin maariflənməsi və savadlanması üçün təlimin ana dilində aparılması lazım idi. Buna görə də digər yerlərdə olduğu kimi, Zaqafqaziyada da xalqın ziyalıları, maarifpərvər adamları rus məktəblərini genişləndirməyə və həmin məktəblərdən istifadə etməyə çalışmaqla bərabər, ana dilində də məktəblər açmağa can atırdılar. Bu barədə hətta görkəmli rus pedaqoqu A.O.Çernyayevski «Qafqaz» qəzetindəki «Yerli xalq məktəblərinə dair» adlı məqaləsində yazırdı: «Zəmanəmizdə elementar məktəbdə təlimin hansı dildə aparılması məsələsində heç kəs mübahisəyə girişməsə də, təlimin ana dilində başlanması aksiomadır». Zaqafqaziyanın quberniya mərkəzlərində rus-tatar məktəbləri açılsa da, belə məktəblər quberniyanın qəza və kəndlərində açılmadı.

Rusiyada 1917-ci ildə baş verən hadisələr, çar hakimiyyətinin devrilməsinə və Zaqafqaziyanın ictimai-siyasi həyatında dəyişikliklərə səbəb oldu. Belə ki, Rusiyada baş verən fevral burjuva inqilabından Azərbaycan xalqı, xüsusilə inqilabçı ziyalılar çox şey gözləyirdilər. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, bu inqilab məhkum siniflərə hüriyyət, millətlərə isə muxtariyyət verəcəkdir. Lakin belə olmadı.

Ermənilər çar mütləqiyyətinin devrilməsindən istifadə edərək köhnə arzularını— «Böyük Ermənistan» yaratmaq ideyalarını yenidən həyata keçirməyə başlamaq istədilər. Belə ki, əzəli Azərbaycan torpağı olan Qərbi Azərbaycanda, qədim oğuz-türk torpağında yer verib qayğı ilə ehtiram bəslədiyimiz, duz-çörək kəsdiyimiz ermənilər ata-baba qonşularına dönük çıxaraq, onların torpağına göz dikmiş və yerli azərbaycanlıları təkcə XX əsrdə beş dəfə deportasiyaya məruz qoymuşlar. Bu deportasiyalar hər dəfə azərbaycanlıların qırğını ilə müşayiət olunmuşdur.

Ermənilər azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan deportasiyasını beş mərhələdə həyata keçirmişlər:

I mərhələ— XVIII əsrdən 1905-ci ilə qədər.

II mərhələ — 1905—1914-cü illər.

III mərhələ— 1914—1920-ci illər.

IV mərhələ — 1948—1953-cü illər.

V mərhələ — 1988-ci il.

Deportasiya zamanı minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir. ABŞ alimi C.Makarti özünün «Soyqırım olmuşmu?» əsərində yazır ki, XX əsrin əvvəllərində ermənilərin törətdiyi iki qırğında iki milyona yaxın azərbaycanlı qətlə yetirilmiş və torpaqlarından qovulmuşdu. 20-ci ildən sonra da müxtəlif formalı təqiblər nəticəsində deportasiya olunmuşlar ki, onların sayı üç milyondan çoxdur.

Hələ XIX əsrin 60-cı illərində millətçi erməni burjuaziyası Rusiya-İran-Türkiyə ərazisindəki erməniləri birləşdirərək, «Böyük Ermənistan» üçün 1887-ci ildə Cenevrədə ermənilərin «Qınçaq»—«Zəng» terrorçu təşkilatını yaratdılar. Bu təşkilat 1890-cı ildə terrorçu «Daşnaksutyun» partiyasına çevrildi. Bu partiyanın ən qüvvətli özəkləri Bakı, Gəncə, Tiflis və Şuşada idi ki, onlar XX əsrin əvvəlində Azərbaycandakı qırğınları təşkil etmişlər. Bu partiyanı erməni kapitalistləri maliyyələşdirirdilər.

Partiyanın proqramına əsasən məqsəd bölgədə qarışıqlıq yaratmaq və həmin qarışıqlıqdan istifadə edərək azərbaycanlılara qarşı soyqırımı təşkil etmək, onları torpaqlarından qovmaq və orada yerləşmək idi.

Rusiyada başlanan 1905—1907-ci illər inqilabı ölkədə qarışıqlığa səbəb oldu. Öz həşirinə qalan çar hökuməti ucqarlarda nəzarəti itirdi. Bundan istifadə edən ermənilər nəinki təkcə Qərbi Azərbaycanda, hətta bütün Cənubi Qafqazda azərbaycanlıları qətlə yetirməyə başladılar. Ermənilər 1905-ci il fevralın 2-də Bakıda başladıkları qırğını tezliklə İrəvan, Naxçıvan, Dərələyəz, Zəngəzur, Tiflis və Borçalıda da həyata keçirməyə başladılar. M.S.Ordubadi «Qanlı illər» kitabında yazır ki, 1906-cı ildə Zəngəzurun Oxçu, Şabadin kəndlərində ermənilər 62 nəfər qadın, uşaq öldürmüşlər. Hətta kənd mollası Həsən əfəndi əlində Quran öldürülmüşdür.

1906-cı il fevralın 20-də Qafqaz canişini Voronsov-Daşqovun başçılığı ilə Tiflisdə erməni və müsəlman nümayəndələrinin sülh məclisi açıldı. Razılığa gəldilər ki, azərbaycanlıların mal-qaralarını ata-baba yaylaqlarına aparmalarına şərait yaradılsın. Lakin razılığın həyata keçirilməsinə ermənilər imkan vermədilər. Beləliklə, iki il davam edən (1905—1907-ci illər) qırğın zamanı minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirildi və deportasiya edildi, ata-baba torpaqları ermənilər tərəfindən tutuldu.

Ermənilər ələ keçirdikləri kəndlərin ya adını dəyişdirir, ya da erməni dilinə tərcümə edirdilər.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi ən böyük soyqırımı və deportasiya 1914-cü ildən 1920-ci ilə qədər olmuşdur. Belə ki, «Antanta»nın üzvü olan Rusiya Qafqaz cəbhəsində «Üçlər» ittifaqına daxil olan Osmanlı Türkiyəsinə qarşı vuruşurdu. Qars cəbhəsində ermənilər türklərə xəyanət etdiklərinə görə Türkiyə hökuməti erməniləri Mesopotamiyaya köçürmək istədi. Müqavimət göstərən ermənilər türklərə qarşı soyqırımı törətdilər. Ruslar Türkiyə və Yaxın Şərqdən gələn erməniləri Zaqafqaziyada, xüsusi ilə Qərbi Azərbaycan və Qarabağda yerləşdirdilər. Bununla da həmin ərazidə ermənilərin sayını süni surətdə artırmağa nail oldular.

1917-ci ildə Rusiyada baş verən hadisələr Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Fevral burjuva inqilabından sonra yaranan müvəqqəti hökumətin siyasətini Cənubi Qafqazda həyata keçirmək üçün Zaqafqaziya Komitəsi yaradıldı. Oktyabr inqilabından sonra 23 fevral 1918-ci ildə qanunverici orqan sayılan Zaqafqaziya seymindəki Azərbaycan fraksiyası 44 deputatdan ibarət idi və onlara M.Ə.Rəsulzadə başçılıq edirdi. Lakin yarandığı ilk gündən seymnin tərkibinə daxil olan Azərbaycan, erməni və gürcü fraksiyaları arasında daxili və xarici siyasətlə əlaqədar ciddi fikir ayrılığı olduğu aşkara çıxdı. Bu ziddiyyəti ermənilərin bütün Cənubi Qafqazda 1918-ci ilin mart ayında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı hadisəsi daha da kəskinləşdirdi. Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı təşkil edən «Daşnaksutyun» partiyasının üzvləri və tərəfdarları idi. Ermənilərin 1918-ci ildə törətdikləri mart qırğını minlərlə azərbaycanlıyı qətlə yetirmiş və on minlərlə azərbaycanlıyı Qərbi Azərbaycandan deportasiyaya məcbur etmişdi. Kəndlər dağıdılmış, evlər viran edilmişdi. Ermənilərin bütün Cənubi Qafqazda kütləvi qırğın təşkil etməsinin, əhalinin Qərbi Azərbaycandan deportasiya edilməsinin və azərbaycanlıların onlara lazımı səviyyədə müqavimət göstərə bilməməsinin əsl səbəbi Rusiyanın I Dünya müharibəsindən çıxması və nəticədə Qafqaz cəbhəsindəki rus ordusunda xidmət edən ermənilərin öz silah-sursatı ilə birlikdə buraxılmaları və onların həmin silah-sursatdan azərbaycanlılara qarşı istifadə etmələri olmuşdur. Erməni həmlələrinə tab gətirməyən məktəblər də tamamilə dağıdılmışdı.

Tarix boyu Azərbaycanın tərkib hissəsi olmuş, sonralar İrəvan xanlığının ərazisi olan Göyçə mahalının qərb hissəsi faktiki olaraq İrəvanla birlikdə Ermənistanə verildi. Göyçənin şərq hissəsi «Göyçə dairəsi» statusu ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin tərkibində qaldı. Göyçə gölü sərhəd oldu. Ermənilər Naxçıvana da iddialı idilər. Lakin ermənilərin Naxçıvana olan iddiaları puç oldu. Andronik Uzunyan Türkiyədən qaçaraq öz ordusu ilə Naxçıvanda tüğyan edirdi. 1918-ci il avqustun 7-də K.Qarabəkir paşanın başçılığı ilə türk ordusu Naxçıvana daxil oldu və Andronikin özbaşınalığına son qoydu. Lakin K.Qarabəkir və ümumiyyətlə türk ordusu Qafqazdan çıxdıqdan sonra burada vəziyyət yenə də pisləşdi. Ermənilərin həmlələrinin qarşısını almaq üçün azərbaycanlılar 1918-ci ilin noyabrında Naxçıvanda Araz-Türk Respublikasını yaratdılar. Respublikanın mərkəzi əvvəl Qəmərli, sonra isə Naxçıvan oldu. Respublikaya Naxçıvan, Şərur, Dərələyəz, Ordubad qəzaları, Sərdərabad, Uluxanlı, Vedibasar, Qəmərli və Mehri əraziləri daxil idi. Respublika 1919-cu ilin mart ayına qədər yaşadı. İngilislər burada Naxçıvan General Qubernatorluğu yaratdılar. Naxçıvan General Qubernatorluğunda 1919-cu ilin mayından ingilis komandanlığının razılığı ilə erməni idarəçiliyi təşkil edildi. Bundan narazı olan Naxçıvan əhalisi 1919-cu il iyulun 19-25-də hərbi əməliyyatlar keçirərək erməni qoşunlarını darmadağın etdilər və erməni idarəçiliyi ləğv olundu.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin sahəsi 113.895.972 km olmuşdur. Bunun təxminən 97,3 min kv. km-i mübahisəsiz ərazi, təxminən 16,6 min kv. km-i isə mübahisəli ərazi hesab edilirdi. Mübahisəli ərazinin 7,9 min kv. km-i İrəvan, 8,7 min kv. km-i isə Tiflis quberniyalarına daxil idi.

Ermənistanla mübahisəli ərazi tarixi Çuxursəd bəylərbəyliyi və İrəvan xanlığının ərazilərinə uyğun gəlirdi.

Ermənistanda sovet hakimiyyəti yaradıldıqdan sonra, 1920-ci il avqustun 10-da Sovet Rusiyası ilə Ermənistan arasında müvəqqəti saziş bağlandı və onun şərtlərinə görə Şərur-Dərələyəz şərtsiz Ermənistanə verildi. Zəngəzur, Qarabağ və Naxçıvan «mübahisəli vilayətlər» elan edildi. N.Nərimanov buna qəti etiraz etdi. Lakin N.Nərimanovun bəyanatı mətbuatda saxtalaşdırıldı. Dekabrın 25-də Zəngəzurdə «Azad Syunik hökuməti» yaradıldı. Şərur-Dərələ-

yəz və Zəngəzurdan azərbaycanlılar sıxışdırıldı və qovuldu. Onsuz da daşnak hakimiyyəti zamanı Dro və Nijdenin təşkil etdiyi soyqırım nəticəsində bu bölgədə Azərbaycan əhalisi az qalmışdı. Beləliklə, Zəngəzur qəzasının qərb hissəsi Ermənistanın əlinə keçdi.

Əzəli Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin özlərinə dövlət yaratmaq istəkləri gerçəkləşdi. Buna nail olduqları illərdə həmin ərazilərdə bir dənə belə Azərbaycan məktəbinin fəaliyyət göstərməsinə imkan verilməmişdir.

1918-ci ilin 28 mayından 1920-ci ilin noyabr ayına qədər Ermənistanda daşnakların hakimiyyəti illərində heç bir qeyri-erməni məktəbi fəaliyyət göstərməmişdi. Həmin illərdə Tallin rayonundakı 17 Azərbaycan və 19 kürd kəndinin heç birində məktəb olmamış, onların da fəaliyyəti dayandırılmış, əhali qovulmuşdu.

Andronik Uzunyan 1918-ci ildə min nəfərlik erməni ordusu ilə Naxçıvana qaçmış və oradan Zəngəzura gələrək Qarabağa getmək istəmiş, lakin Laçında Sultan bəy onu məğlub etdiyindən yenidən Gorusa qayıtmalı olmuşdu. A.Uzunyan Zəngəzurdə olarkən əksər Azərbaycan kəndlərini dağıtmış və günahsız adamların kütləvi qırğını təşkil etmişdi. Hətta Qafanda Zəngəzurun Azərbaycan kəndlərinin ağsaqqallarını «danışq aparmaq üçün» çağırtdırmış, onları bir otağa yığaraq yandırılmalarını əmr etmişdi. 1920-ci ildə Qafandan Mehriyə, oradan da İrana keçmiş, İrandan da Fransaya getmişdir. 1988-ci ilin 24 noyabrında cəllad Andronik Uzunyanın sür-sümüyünü Parisdən gətirib tontənə ilə İrəvanda dəfn etdilər.

Daşnak zülmündən xilas olub Azərbaycana gələn qaçqınlar 3-4 il burada məskunlaşdılar. Onlar uşaqlarını imkan olan yerlərdə mollaxana və ya ibtidai rus məktəblərinə qoysalar da, əksər uşaqlar təhsildən kənardə qaldılar. Azərbaycana gələn qaçqınların əksəriyyəti İcevan, Zəngəzur və Dərələyəzdən idi. Zəngəzurdə daşnak hökuməti 6 iyul 1921-ci ildə süqut etdi. Ermənistanda 1920-ci ilin 29 noyabrında, Zəngəzurdə isə 1921-ci ilin 6 iyulunda Sovet hökuməti quruldu. Bundan sonra qaçqınlar ordu ilə birlikdə öz yerlərinə qayıtdılar. Lakin artıq kəndlər və evlər ermənilər tərəfindən xarabalıqlara çevrilmişdi.

Qərbi Azərbaycan əhalisinin qədim ata-baba torpaqlarından qovulması, onların maariflənməsinin qarşısının hər cür alınması XIX əsrin axırlarında və XX əsrin əvvəllərində yaranan bütün erməni millətçi

partiyalarının başlıca məqsədi olmuşdur. Hələ 1905-ci il erməni-müsəlman qırğını ilə əlaqədar olaraq 1907-ci il «Yeni həyat» qəzetində Haşım bəy Vəzirov «Xeyirxah qonşularımız» adlı məqaləsində yazırdı: «... erməni tayfası illər uzununu zahirən biz ilə bir olub, batildə hər bir cəhətdən bizi yox etmək, bacardıqca bizi yoxsul, mərifətsiz, sənətsiz, yersiz və ixtiyarsız etmək idi... Bu sayaq məxfi, açıq çəkişmənin nəticəsində böyük şəhərləri və kəndləri viran, uşaqları atasız, anaları oğulsuz qoyan, Qarabağın və Zəngəzurun heç kəsə boyun əyməyən camaatını dilənçi, ac qoyan ermənilər oldu...». Bu sözlər 1907-ci ildə deyilib. Təəssüf ki, biz ürəyiaçıq, sadələvhük və hər şeyi tez unuduruq. Hadisə 1918-ci ildə bir də baş verdi. Yenə də düşmənin vəhşi hərəkətidən, məkrli siyasətindən nəticə çıxarmadıq. Nəhayət, 70 il keçəndən sonra ermənilər öz mənfur niyyətlərini həyata keçirmək üçün yenidən Azərbaycana qarşı torpaq iddiası ilə müharibəyə başladılar.

Artıq xalq ayılıb, düşməni tanıyır.

Qərbi Azərbaycan məktəbləri sovet hakimiyyəti illərində

Ermənistanda sovet hökuməti 29 noyabr 1920-ci ildə qurulmuşdu. Daşnaklar Zəngəzurdan 1921-ci il 6 iyulda qovuldu və sovet hökuməti yaradıldı. Lakin elə sovet respublikalarının yarandığı ilk gündən milli məsələdə Zaqafqaziya respublikalarının rəhbərləri arasında ixtilaflar olduğu aşkara çıxdı. Belə ixtilaflardan biri də «Qarabağ məsələsi» idi. 1920-ci ilin iyununda S.K.Orconikidze (1921-ci ildən Zaqafqaziya Federasiyasının başçısı idi) RSFSR-in xarici işlər komissarı G.V.Çiçerinə göndərdiyi teleqramda yazırdı ki, Zəngəzur və Qarabağda sovet hökuməti qurulub və onlar özlərini Azərbaycanın bir hissəsi hesab edirlər. Əgər onlar Azərbaycana birləşsə, onda Azərbaycanı Naxçıvan və Dərələyəzdən imtina etməyə məcbur etmək olar. Mən Azərbaycanı vadar edərdəm ki, Dağlıq Qarabağ və Zəngəzura muxtariyyət verilsin.

N.Nərimanov G.V.Çiçerinə və S.K.Orconikidzeyə qəti bildirdi ki, bu ərazilər Azərbaycana birləşməlidir. Lakin N.Nərimanov Orconikidzenin təzyiqi ilə 1921-ci il dekabrın 1-də Ermənistanda sovet respublikasının qurulması münasibətilə İrəvanda təşkil edilmiş tənənəli

yığıncaqdakı çıxışında guya bildirib ki, Zəngəzur Ermənistana verilir və Qarabağın dağlıq hissəsinə də muxtariyyət veriləcək. Lakin ermənilər N.Nərimanovun nitqini mətbuatda saxtalaşdıraraq, xalqa bu cür çatdırmışlar: «Bizim Ermənistanla mübahisəli sərhədimiz yoxdu». N.Nərimanov muxtariyyət məsələsini bir qədər uzatdı. Nəhayət, 1923-cü il iyunun 27-də Zaqafqaziya Federasiyasının plenumunda Orconikidze, Şalunts və Qaragözov Azərbaycan nümayəndələrinə təzyiq göstərdilər. Nəticədə, Azərbaycan MİK 7 iyulda Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verdi. Bu, ölkədə sabitlik yaratmadı, erməni daşnaklarının iştahasını daha da artırdı.

Şərqi Azərbaycanda olduğu kimi, Qərbi Azərbaycanda (Ermənistanda) da sovet hakimiyyəti qurulduğu ilk gündən bolşeviklər zəhmətkeş xalq kütlələrinin maddi və mənəvi həyat şəraitini kökündən yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər görməyə başlayaqlarına söz verdilər. Görülən tədbirlər içərisində ilk növbədə öz əzəli ata-baba torpağından qovulan və sovet hakimiyyəti qurulandan sonra geri qayıdan, ev-çiyi ermənilər tərəfindən dağıdılan və qarət edilən qaçqınları yerləşdirmək, tezliklə zəhmətkeş xalq kütlələri arasında maarif və mədəniyyəti yaymaq ən mühüm tədbir idi. Yeni yaradılan sovet hökumətinin həyata keçirmək istədiyi belə vəzifənin həlli çoxlu vəsait və yeni sistemli məktəblər açılmasını tələb edirdi. O vaxtkı dövlət rəhbərləri bildirirdilər ki, kapitalizmin dəyişdirilməsi ilə bərabər yeni cəmiyyət yaradacaq nəsillərin təlimi, tərbiyəsi və təhsili köhnə ola bilməz.

Hələ iqtisadi cəhətdən möhkəmlənməmiş gənc sovet hökumətinin ana dilində yeni məktəblər açmaq üçün bir sıra iqtisadi və ictimai tədbirlər həyata keçirməsi lazım gəlirdi. Ermənistanda açılacaq yeni Azərbaycan məktəblərinin quruluşu, təlim-tərbiyənin təşkili üsulları və maarif sahəsindəki digər yeni qaydalar yeni tipli məktəb açanlara məlum deyildi. Azərbaycanlılar üçün təşkil olunan məktəblər Azərbaycan Respublikasında yeni açılan məktəblərin ilk təcrübəsindən istifadə etdilər.

1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı Dadaş Bün-yadzadənin (1888—1938) rəhbərliyi ilə xalq maarifini yeni əsaslar üzərində təşkil etmək məqsədi ilə bir sıra dövlət sənədləri hazırlayıb elan etmişdi. Həmin göstərişlər əsasında Naxçıvan, Zəngilan, Qazax və Ermənistana qonşu olan digər rayonlarda yeni qaydada məktəblər açılmışdı. Daşnak zülmündən xilas olaraq Azərbaycana pənah gətirmiş qaçqın-

lar öz doğma kəndlərinə qayıda bilmədikləri üçün uşaqlarını Azərbaycanda yeni tipdə açılmış məktəblərə qoydular.

1920-ci ilin noyabrında Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, yeni hökumət dağılmış təsərrüfatı bərpa etməyi, qaçqınları, yetimləri aclıq və dəhşətli yoluxucu xəstəliklərin pəncəsindən xilas etməyi günün əsas vəzifəsi hesab etdi. Bu məşəqqətli günlərdə maarifin dirçəlməsinə, yeni məktəblərin açılmasına dövlət səviyyəsində qayğı göstərilirdi. Ermənistanda 1920-ci il dekabrın 9-da məktəblərin məscid və kilsədən ayrılması və dövlətin ixtiyarına verilməsi, məktəblərin, muzey, kitabxana və əlyazmaları fondlarının, nəşriyyat və başqa mədəni-maarif müəssisələrinin ümumxalq malına çevrilməsi barədə dekret verildi. Ermənistan Maarif Komissarının 17 dekabr 1920-ci il tarixli əmrində təlimin məktəblərdə ana dilində və pulsuz olacağı, zəhmətkeş balalarının üzünə məktəb qapılarının açıq olacağı elan edildi. Əlbəttə, bütün bunlar ilk növbədə ermənilər üçün nəzərdə tutulurdu.

1920-ci ilin dekabrında İrəvanda partiya fəallarının müşavirəsi çağırıldı. Beş gün davam edən bu müşavirədə xalq maarifinin inkişaf etdirilməsi yolları müzakirə edildi. Müşavirənin tövsiyəsi və tapşırığı ilə Ermənistan XMK-nın əmrinə əsasən tərbiyə işlərini yenidən qurmaq üçün köhnə tipli hər cür məktəblər tamamilə ləğv edilməli və yeni tipli məktəb təşkil edilməli idi. Buna əlavə olaraq 1921—1922-ci tədris illərində açılacaq yeni məktəblərin müvəqqəti tədris planları, məktəblərə qəbul qaydaları, dərsləklər, məktəblərin idarə edilməsi üsulları və s. barədə sənədlər hazırlanaraq XMK tərəfindən yerlərə göndərildi.

Ermənistan XMK-nın 23 aprel 1921-ci il tarixli «Məktəblərdə dillər və dillərin tədris edilməsi haqqında» adlı əmri ilə respublikadakı azərbaycanlıların öz milli dilində təhsil almaları, erməni və xarici dillərdən birinin məcburi öyrənilməsi irəli sürülmüşdür. 21 sentyabr 1921-ci il tarixli dekreti ilə dövlət 15-20 yaşlılar arasında savadsızlığın ləğv edilməsini irəli sürdü. Acımacaqlı haldır ki, bu yaşda olan azərbaycanlıların təhsilə cəlb olunmaları üçün Ermənistan hökuməti heç bir tədbir görməmişdi.

Rusiya və Azərbaycanın təcrübəsindən istifadə edərək, Ermənistan SSR XMK tərəfindən hazırlanıb yerlərə göndərilən əmr və sərəncamlarda yeni təşkil edilən məktəblərin tipləri, təhsilin məzmunu, təlim-tərbiyə məsələləri aydınlaşdırılmışdır.

RSFSR-in tələbilə Ermənistan hökuməti, «daşnak hökuməti» zamanı dağıdılmış kəndləri və məktəbləri yenidən bərpa etməyə, fəaliyyəti dayandırılmış ibtidai rus məktəblərini və məktəb avadanlıqlarını istifadə ediləcək vəziyyətə salmağa və yeni məktəbləri dərsləklərlə təchiz etməyə başladı.

Ermənistanda yaşayan digər xalqların — Azərbaycan, rus, yunan, kürd və aysorilərin mədəni-maarif işlərinə rəhbərlik etmək üçün 1922-ci ildə Ermənistan XMK-nın nəzdində «Azlıqda qalan millətlər bürosu» təşkil edildi. Lakin Ermənistan hökuməti bir məsələni unutmuşdu ki, azərbaycanlılar heç də azsaylı xalq yox, bu torpağın uzun əsrlərdən bəri yerli sakinləridirlər. 1923-cü ilin iyununda həmin büro «Azlıqda qalan millətlər şurası»na çevrildi. Şuranın sədri Qərbi Azərbaycanda tanınmış maarifçi Mehdi Kazımov oldu. Erməni millətçilərinin ciddi məsələsinə baxmayaraq şura Qərbi Azərbaycanda maarifin genişlənməsi, savadsızlığın ləğvində böyük rol oynamışdır. Ermənistan İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 6 dekabr tarixli dekreti ilə respublikada erməni dili dövlət dili elan edilmişdi. Bunun nəticəsi idi ki, azərbaycanlıların sıx yaşadığı ərazilərdə də bütün kargüzarlıq işləri erməni dilində aparılırdı.

Baxmayaraq ki, həmin dekretə əsasən azərbaycanlıların sıx yaşadığı ərazilərdə Azərbaycan dili də dövlət dili kimi qəbul olunmuşdu, bir qədər sonra ermənilər dekretin bu maddəsini ləğv etdilər.

Ciddi çətinlik və müqavimətlərə baxmayaraq, Ermənistanda Azərbaycan məktəblərinin yeni məzmununda təşkili və inkişafı yolunda ilk addımlar atıldı. Mollaxana və ibtidai mədrəsələr əvəzinə ibtidai, yeddiillik və orta məktəblərin təşkilinə başlanıldı.

1921—1922-ci tədris ilində açılacaq yeni məktəblərin idarə edilməsi və digər məsələlərə dair bir sıra məktəb sənədləri tərtib edilib yerlərə göndərildi. 1922—1923-cü dərslə ilində Ermənistanda 36 Azərbaycan məktəbi fəaliyyət göstərmiş, orada 1521 şagird təhsil almışdır. Bu məktəblərdə 40 nəfər azərbaycanlı müəllim dərslə deyirdi. Həmin müddətdə təkcə Zəngəzurun Azərbaycan kəndlərindən Qafanın Gığı, Şəhərcik, Sisiyanın Qızıllı Şəfəq (İşıqlar), Vagüdü, Ərəfsə və Mehrinin Vartanazor və Aldərə kəndlərində yeni qaydada ibtidai məktəblər açılmışdır.

Bütün yeni açılan məktəbləri müəllim kadrları ilə təmin etmək üçün dövlət ilk növbədə köhnə məktəblərin mütarəqqi fikirli müəllimlərini işə cəlb etmək, ana dilində dərslə deməyi bacaran yeni müəllimlər hazırlamaq məqsədilə kurslar təşkil etməyə başladı.

SSRİ-nin təzyiqi, azərbaycanlıların elm və təhsilə marağı və yeni məktəblərin açılması tələbi qarşısında aciz qalan Ermənistan hökuməti 1923—1924-cü dərslərinin əvvəlində 54 Azərbaycan məktəbinin fəaliyyət göstərməsinə razılıq verdi.

Azərbaycan məktəblərinin sayının artması kommunistlərin yeni yaratdığı dövlətin «bərabərlik, qardaşlıq, dostluq» pərdəsi altında öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək üçün həyata keçirdiyi siyasətin nəticəsi idi.

«Azlıqda qalan millətlər şurası»nın sədri M.Kazımovun məlumatında göstərilirdi ki, 1924-cü ilin yanvar ayında Ermənistanda 62 Azərbaycan məktəbi fəaliyyət göstərir. Qərbi azərbaycanlılar hökumət qarşısında dəfələrlə məsələ qaldıraraq onların yaşadıqları bütün kəndlərdə məktəblər açılmasını tələb etmişlər.

Ermənistandakı erməni məktəblərindən fərqli olaraq Azərbaycan məktəblərini müəllim kadrları ilə təmin etmək olduqca çətin idi. Çətinliyi aradan qaldırmaq üçün birinci növbədə İrəvan gimnaziyasını və müəllimlər seminariyasını bitirənlərdən istifadə etməklə bərabər, 1923-cü ilin axırlarında İrəvanda pedaqoji kurslar təşkil edildi. Bu cür kursların təşkili və Ermənistandakı Azərbaycan məktəblərinə müəllim kadrlarının hazırlanmasına kömək göstərilməsi üçün Azərbaycan hökumətinin təkidi ilə Azərbaycan XMK ilə Ermənistan XMK qarşılıqlı əlaqə yaratdılar. 1924-cü ildə Azərbaycan XMK-nın razılığı ilə 16 nəfər azərbaycanlı gənc pedaqoji təhsil almaq üçün Azərbaycan Respublikasına göndərildi. Lakin məktəb şəbəkəsinin sürətlə genişlənməsi müəllimə olan ehtiyacı ödəmirdi. Tarixi sənədlərdən məlum olur ki, məktəblərdə dərs deyən müəllimlərin 90 faizi pedaqoji hazırlığa ciddi ehtiyac hiss etmişdir. Müəllimlərin çoxu yalnız yazıb-oxumağı bacarırdı. Azərbaycanlı müəllimlər hazırlamaq bərsində düşünməyən Ermənistan hökuməti məsələnin həlli barədə heç bir ciddi tədbir görməmişdir.

1923-cü il martın 9-da Ermənistan Kommunist Partiyasının ikinci qurultayında respublikada müəllim çatışmazlığı ətraflı müzakirə edildi, Ermənistandakı Azərbaycan məktəblərini müəllim kadrları ilə təmin etmək üçün Azərbaycan SSR-dən müəllim dəvət edilməsi qərara alındı. Başlıca diqqəti yerli kadrların hazırlanmasına yönəltməyin vacib olduğunu Ermənistan XMK bilərəkdən arxa plana keçirmişdi.

1924-cü il dekabrın 25-də Ermənistan müəllimlərinin I qurultayı oldu. Qurultayın qərarı ilə 1926-cı ildən Azərbaycan dilində «Xalq maarifi» jurnalı nəşr edildi.

Azərbaycanlıların Moskvaya dəfələrlə müraciətinin nəticəsi olaraq 1925-ci ilin ikinci yarısında İrəvan şəhərində Azərbaycan dilində pedaqoji texnikum açıldı. Həmin texnikum 1948-ci ilə kimi fəaliyyət göstərmişdir. 23 il fəaliyyət göstərən həmin texnikum Azərbaycan məktəbləri üçün yüzlərlə müəllim hazırladı. Texnikuma müxtəlif vaxtlarda Bəhlul Yusifov və Mehdi Kazımov başçılıq etmişlər. Yusif Məmmədəliyev (sonralar Azərbaycan Elmlər Akademiyasının akademiki və prezidenti olub. İlk əmək fəaliyyətinə bu texnikumda başlayıb), Bala Əfəndiyev və başqa görkəmli maarif işçiləri də burada dərs demişlər. Texnikuma qəbulun sayı Ermənistanın rayonlarındakı Azərbaycan əhalisinin sayı ilə tərs mütənəsiblik təşkil edirdi. Məsələn, 1927—1928-ci tədris ilində texnikuma 139 nəfər tələbə qəbul edilmişdi. Onlardan 77 nəfəri İrəvandan, 23 nəfəri Zəngəzurdan, 14 nəfəri Eçmiədzin və Zəngibasardan, 9 nəfəri Dilicandan, 7 nəfəri Gümrüdə, 5 nəfəri Nor-Bayazətdən, Lori-Pəmbək və Dərələyəzin hər birindən 4 nəfər idi.

Texnikumun nəzdində internat fəaliyyət göstərirdi. Respublikanın müxtəlif rayonlarından gələn uşaqlar burada pulsuz yeməklə təmin olunurdular.

Texnikumun birinci buraxılışı 20 nəfər olub. Bundan əlavə, texnikumun nəzdində birillik kurs da açılmışdı, burada az-çox savadı olan, mollaxana və ibtidai rus məktəbini bitirənlər müəllim kimi təkmilləşdirilərək məktəblərə göndərilirdi. 1925-ci ildə həmin kursu 30 nəfər bitirmiş və müəllimliyə başlamışdır.

Respublikada yeni açılan Azərbaycan məktəblərinin normal işləməsinə təmin və təşkil etmək məqsədi ilə 1925-ci ilin 25 avqustunda Gümrüdə azərbaycanlı müəllimlərin qurultayı çağırıldı.

Qurultayın əsas məqsədi ziyalıları mədəni-inaarif ocaqları ətrafında səfərbər etməkdən, məktəblərin təşkili qaydalarını RSFSR, Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR məktəblərinin təcrübəsi əsasında qurmaq üçün yeni məktəb müəllimlərinə göstəriş verməkdən, yeni təlim və tərbiyə üsullarının aydınlaşdırılmasından ibarət idi.

Yeni məktəblər təşkil edilərkən qarşıya bir sıra çətinliklər çıxdı. Belə ki, respublikanın ucqar kəndlərində məktəblər açmaq üçün bir tərəfdən pedaqoji hazırlıqlı kadr yox idi, digər tərəfdən kəndlərdə məktəb təşkil etmək üçün hələ kənd sovetləri yaradılmamışdı. Bəzi kəndlərdə isə kənd soveti təzə təşkil edilmişdi ki, o da məktəblərin açılmasına tam qüvvə ilə kömək edə bilmirdi.

Yeni məktəblərdə çətinliklərdən biri də köhnə ərəb əlifbasının mövcud olması idi.

Bu əlifbanın öyrədilməsi çox vaxt tələb etdiyindən yeni əlifbaya keçmək üçün Azərbaycan Respublikasından fərqli olaraq burada dövlət və partiya xüsusi hazırlıq görmürdü. Azərbaycanlı ziyalılar bir araya gələrək 1924-cü il aprelin 28-də İrəvanda yeni Azərbaycan Əlifba Komitəsi yaratdılar. Yeni Azərbaycan Əlifba Komitəsi respublikada 11 kurs təşkil etdi. Həmin kurslarda 1925-ci ildə 350 nəfər yeni Azərbaycan əlifbasını öyrəndi. Yeni əlifba komitəsi 1925—1926-cı dərslər ilində birinci dərəcəli məktəblərdə yeni əlifbanın tətbiq edilməsi barədə qərar qəbul etdi. Bu, Azərbaycan xalqının qabaqcıl ziyalılarının, xüsusilə M.F.Axundzadənin və başqalarının çoxdankı arzusu olmuşdu (Lakin bu arzu sovet hakimiyyətinin ilk dövründə həyata keçsə də, bir qədər sonra o da kiril əlifbası ilə əvəz olundu). 1925-ci il may ayının 30-da İrəvanda M.Əzizbəyov adına Azərbaycan məktəbində Ermənistandakı Azərbaycan məktəbləri müəllimlərinin respublika müşavirəsi çağırıldı. Orada yeni əlifbanın təlim üsulunun bəzi cəhətləri aydınlaşdırıldı.

Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlılar köhnə məktəbləri ləğv edib, yeni quruluşa müvafiq məktəb açarkən qarşılarına çıxan çətinlik nəzəri cəhətdən bir qədər asanlıqla həll edilirdi. Belə ki, nisbətən təcrübəsi olan və Azərbaycan SSR-də sınaqdan çıxmış ibtidai məktəb sistemini heç bir dəyişiklik etmədən Ermənistan SSR-dəki azərbaycanlılar da öz məktəblərində tətbiq etdilər.

Sovet Azərbaycanı bəzi dəyişikliklər etməklə RSFSR-in xalq maarif sistemini qəbul etmişdi. Bu münasibətlə 12 may 1920-ci ildə «Köhnə orta və ibtidai məktəb tiplərini politexnik məktəblərlə əvəz etmək» haqqında hökumət dekreti, 26 mayda isə «Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası vahid əmək məktəblərinin Əsasnaməsi» qəbul olundu.

Sovet Azərbaycanı bu iki sənəddə özünün məktəb sistemini müəyyənləşdirdi. Qərbi Azərbaycanın Azərbaycan məktəbləri də Azərbaycan SSR-in tətbiq etdiyi məktəb sistemini qəbul etdi. Azlıqda qalan millətlər şurasının sədri M.Kazımovun buradakı Azərbaycan məktəblərinin təşkili barədə verdiyi bütün göstərişlər Azərbaycan SSR məktəblərinə uyğun idi.

Azərbaycan SSR-də olduğu kimi Ermənistanda da kütləvi məktəblərin əsas tipləri Ermənistan hökumətinin 21 sentyabr 1921-ci il dekretinə əsasən aşağıdakı qaydada müəyyənləşdirilmişdi:

I dərəcəli – beşillik ibtidai məktəb (8-13 yaş);

II dərəcəli – dördillik orta məktəb (13-17 yaş).

I dərəcəli məktəbi bitirən II dərəcəli məktəbə, oranı bitirən isə ali məktəbə daxil ola bilərdi.

Bu cür yeni sovet məktəblərinə «Vahid əmək məktəbləri» adı verildi. Ancaq aparılan tədqiqatdan aydın olur ki, ilk illərdə Ermənistanın bir sıra rayonlarında belə məktəblərin təşkili mümkün olmayıb. Ucqar kəndlərdə əvvəllər üçillik ibtidai məktəblər açılıb. Bir qədər sonra I dərəcəli ibtidai məktəb şəbəkəsi geniş yayılmağa başlayıb. Belə ki, Zəngəzur qəza XMSŞ-nin verdiyi hesabatlara əsasən 1921-ci ildən 1931-ci ilə kimi Zəngəzur qəzasındakı ibtidai məktəb şəbəkəsi aşağıdakı kimi olmuşdur:

S/Nö	Tədris illəri	I dərəcəli	II dərəcəli
1.	1921—1922-ci illərdə	3	—
2.	1922—1923-cü illərdə	6	—
3.	1924—1925-ci illərdə	19	—
4.	1930—1931-ci illərdə	28	2

Cədvəldən göründüyü kimi, respublikada ibtidai məktəb şəbəkəsi çox sürətlə genişləndirdi. Məktəb şəbəkəsinin genişlənməsi təbii ki, şagirdlərin sayının artması və zəhmətkeş balalarının daha çox məktəbə can atması nəticəsində olurdu.

RSFSR və Azərbaycan SSR-in təcrübəsindən istifadə edərək Qərbi Azərbaycandakı I dərəcəli məktəblərdə şagirdlərə ana dilində oxumaq, yazmaq, ədəbi dildə danışmaq və sadə hesab əməliyyatı aparmaqla bərabər, təbiət və əmək haqqında müəyyən biliklər verilirdi.

1924-cü ildən başlayaraq kəndlərdə kəndli-gənclər məktəbi də açılmağa başladı. Kəndli-gənclər məktəbinin əsas vəzifəsi gənclər arasında savadsızlığı ləğv etməklə bərabər, əkinçi gənclər hazırlamaq idi.

Ölkədə I dərəcəli və kəndli-gənclər məktəbinin açılmasına və şəbəkənin sürətlə genişlənməsinə baxmayaraq, respublikanın azərbaycanlılar yaşayan rayon və kəndlərində lazımi şərait yaradılmadığından II dərəcəli məktəb şəbəkəsinin genişlənməsinə çox gec başlanılmışdır. Sonralar belə bir qərar qəbul edildi ki, keçmiş məktəb binaları şəxsi adamlardan alınaraq yeni açılan məktəblərin sərəncamına verilsin və imkan daxilində yeni məktəb binaları tikilsin. Onsuz da keçmişdə məktəbi və məktəb binası olmayan yerlərdə yeni təşkil edilən məktəblər uzun müddət şəxsi evlərdə yerləşirdi. Şəraiti və imkanı olan kəndlərdə sakinlərin hesabına bir sinif otağı tikilirdi. 1923-cü ildən başlayaraq dövlət yeni məktəb binalarının inşası üçün az miqdarda pul ayırmağa başladı.

Görülən tədbirlər nəticəsində məktəblər yazı ləvazimatı, məktəb avadanlığı və başqa zəruri vəsaitlə müəyyən qədər təmin edilirdi. Kənd məktəblərinə iqtisadi yardım üçün torpaq sahələri də verildi.

Ermənistan hökumətindən xüsusi qayğı görməyən azərbaycanlılar məktəblərə göstərdikləri yardımı get-gedə genişləndirdilər. Bu vaxt yardım komitəsi (yoxsullar komitəsi) yaradılmışdı. Bu komitə məktəblərə və ehtiyacı olan şagirdlərə lazımi iqtisadi yardım göstərirdi. Qəzalardakı azərbaycanlıların kəndli yardım komitələrinə ehtiyacı çox idi. Belə ki, daşnak zülmündən qaçqın düşmüş ailələrdən Ermənistanda sovet hakimiyyəti yaradıldıqdan sonra salamat qalanları tədricən öz doğma kəndlərinə qayıdırdılar. Ancaq qoyub getdikləri evlərin yerində daşnaklar tərəfindən yandırılmış və uçurulmuş xarabalar qalmışdı. Belə yurdsuzları yerləşdirmək və onların zəruri ehtiyaclarını ödəmək vəzifəsi də yoxsullar komitəsinin üzərinə düşürdü.

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, məktəblərin maddi bazası tədricən güclənirdi. I dərəcəli məktəb şəbəkəsi genişlənməklə bərabər, II dərəcəli məktəblər də təşkil edilməyə başlandı. Lakin tək-tək açılan II dərəcəli məktəblər dövrün tələblərini ödəyə bilmirdi. Buna görə RSFSR-də II dərəcəli məktəblərə nisbətən yeddiillik məktəb şəbəkəsi genişlənməmişdi. Lakin Zaqafqaziya respublikalarında bu cür məktəb tipinə az diqqət yetirilirdi.

Ermənistanın bir sıra rayonlarında, o cümlədən Zəngəzur və Dərələyəzdə I dərəcəli Azərbaycan məktəblərinin dördillik deyil, beşillik olması məqsədəuyğun hesab edildi. Belə ki, həmin məktəblərdə Azərbaycan dilindən başqa, rus və erməni dilləri də məcburi qaydada öyrədilirdi. Şagirdlərin məktəbə qəbul olunduğu birinci il hazırlıq sinfi adlanırdı. Təhsilin bu formada təşkili uzun müddətli olmadı.

İttifaq üzrə vahid məktəb sistemi yaratmaq məsələsi respublikalarda müzakirə obyektinə çevrildi. Çox müzakirədən sonra 1930-cu ilin dekabr ayında xalq maarifi üzrə ikinci ümumittifaq partiya müşavirəsi çağırıldı və bu müşavirə müzakirəyə son qoydu. Müşavirədə ittifaq üçün vahid maarif sistemi yaratmaq qərara alındı. Həmin qərarla göstərilirdi ki, uşaqlar üçün ümumtəhsil məktəblər sistemində beşillik təhsil müddəti olan ibtidai məktəblər və ümumtəhsil məktəbi kimi yeddiillik məktəblər saxlanılsın. Milli mədəniyyətin xüsusiyyətləri və yerli şərait Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının vahid xalq maarif sistemində və mədəni işlərin vahid planında nəzərə alınmalı idi.

Milli məktəblərdə ən azı iki dil öyrənildiyini nəzərə alaraq ibtidai məktəblər beşillik kimi qaldı. Zəngəzur qəzasının Qarakilsə bölgəsindəki Vağüdü ibtidai məktəbi 1928-ci ildə, Dəstəkərd və Sisiyan məktəbləri isə 1931-ci ildə yeddiillik məktəbə çevrildi. Digər qəzalarda da yeddiillik məktəblər təşkil edildi.

Yeddiillik məktəblərin vəzifəsi texnikumlara tələbə hazırlamaqdan ibarət idi.

İlk tədris planı, proqramı və dərsliklər

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yeni yaradılan məktəblərdə təlimin məzmununu müəyyənləşdirmək lazım idi. Şübhəsiz, yeni yaradılan məktəblər köhnə qaydada işləyə bilməzdi. Yeni məktəblər üçün yararlı tədris planları və proqramları qəbul etmək, ana dilində dərs kitabları hazırlamaq lazım idi. ÜİK(b)P təklif edirdi ki, məktəblərin proqramları elə tərtib edilməlidir ki, uşaqlar tərəfindən elmlərin əsasları həqiqətən möhkəm və müntəzəm mənimsənilsin, onlarda düzgün nitq və yazı qaydalarına, eləcə də riyazi biliklərə və sair vərdislərə maraq aşılsın. Aydındır ki, bunlarsız yeni məktəblərin iş görməsi mümkün deyildi.

Məktəb işinin məzmununu müəyyənləşdirmək ümumittifaq və respublika işi olduğundan Ermənistandakı azərbaycanlılar təbii ki, bu barədə müstəqil heç bir iş görə bilməzdi. Onlar yeni məktəblərin təşkili üçün lazım olan bütün qayda və qanunları eynilə Azərbaycan SSR-dən götürməli idilər. Buna görə də sovet hakimiyyətinin ilk günlərindən Ermənistandakı Azərbaycan məktəbləri Azərbaycan SSR-in I və II dərəcəli məktəblər üçün qəbul etdikləri tədris planını cüzi dəyişikliklə qəbul etdilər.

Azərbaycandan götürülmüş tədris planları və proqramları yeni yaradılan məktəblərə və gənc, təcrübəsiz müəllimlərə mətbuat vasitəsi ilə çatdırılırdı. Həmçinin təcrübəsi olmayan yeni müəllimləri təlimatlandırmaq üçün zonalar üzrə üçgünlük kurslar təşkil edilirdi.

1920—1921-ci tədris ilində respublikadakı Azərbaycan məktəblərinin də istifadə etməyə başladığı I və II dərəcəli məktəblərin təxmini tədris planı 1920-ci ildə «Народное просвещение» jurnalında nəşr edilmişdir.

A. I dərəcəli məktəblər

S/№	Fənlər	Qruplar				
		I	II	III	IV	V
1.	Ana dili	8	8	8	6	6
2.	Riyaziyyat	6	6	6	5	5
3.	Təbiət və ölkəşünaslıq	1	3	4	5	5
4.	Coğrafiya	—	—	—	3	3
5.	Mədəniyyət tarixi	—	—	—	2	2
6.	Əl işi	2	2	2	2	2
7.	Rəsm	2	2	2	2	2
8.	Nəğmə	2	2	2	2	2
9.	Bədən tərbiyəsi	2	2	2	2	2
10.	Həftəlik saatların cəmi	23	25	26	29	29
11.	Əlavə erməni dili			2	2	2

B. II dərəcəli məktəblər

S / №	Fənlər	Qruplar							
		I	II	III			IV		
				Ümumi şöbə	Biologiya şöbəsi	Fizika şöbəsi	Ümumtexniki şöbə	Biologiya şöbəsi	Fizika-mexan. şöbəsi
1.	Rus dili	4	4	4	2	2	4	2	2
2.	Azərbaycan dili	4	4	4	4	4	4	4	4
3.	Riyaziyyat	4	4	3	4	5	3	4	5
4.	Mexanika	—	—	—	—	2	—	—	2
5.	Təbiət	2	2	2	4	2	2	4	—
6.	Kimya	—	2	2	2	2	—	—	—
7.	Fizika	3	3	2	4	4	2	4	4
8.	Kosmoqrafiya	—	—	2	2	2	2	2	2
9.	Mədəniyyət tarixi	3	3	4	3	3	4	3	3
10.	Coğrafiya	3	3	—	—	—	—	—	—
11.	Siyasi iqtisad	—	—	—	—	—	2	2	2
12.	Psixologiya	—	—	2	—	—	2	—	—
13.	Rəsmxət	—	—	2	—	—	2	—	—
14.	Texnologiya	—	—	—	—	—	—	2	2
15.	Əmtəəşünaslıq	—	—	—	—	—	—	2	2
	Həftəlik saatların cəmi:	23	25	27	25	26	27	29	28

Həmin plana müvafiq olaraq Ermənistan XMK 1921-ci ildə I dərəcəli məktəblər üçün tədris planı və proqramı hazırladı ki, ondan 1923-cü ilə kimi istifadə edildi.

Respublikalarda istifadə edilən I və II dərəcəli məktəblər üçün qəbul edilən tədris planlarının əhəmiyyəti və qüsurları barədə müfəssəl təhlil və mülahizəni Azərbaycanın görkəmli pedaqoq alimləri xeyli əvvəl söyləmişlər. Həmin mülahizələrə biz ancaq onu əlavə edə bilərik

ki, Ermənistandakı Azərbaycan məktəbləri həmin tədris planını cənilə qəbul etmişdi, ancaq III qrupdan başlayaraq erməni dilinin tədrisinə həftədə 2-3 saat vaxt ayrılırdı. I dərəcəli məktəblərdə rus dilinin öyrədilməsinə saat ayrılmamışdı. Bu, partiya orqanlarını narahat etdi, çünki çoxmillətli dövlətdə millətlərarası ünsiyyət vasitəsi rus dili hesab edilirdi.

1923-cü ildə I və II dərəcəli məktəblər üçün yeni tədris plan və proqramı qəbul edildi.

1923-cü ildə I dərəcəli məktəblər üçün qəbul edilən tədris planı

S / №	Fənlər	Qruplar				
		I	II	III	IV	V
1.	Ana dili	8	8	8	6	6
2.	Riyaziyyat	6	6	6	5	5
3.	Təbiət	–	3	3/4	3/4	3/4
4.	Cöğrafiya	–	–	–	3	3
5.	İctimaiyyat	–	–	–	2/3	2/3
6.	Əl işi	2	2	2	2	2
7.	Cizgi savadı	2	2	2	2	2
8.	Nəgmə və musiqi	2	2	1/2	1/2	1/2
9.	Erməni dili qeyri-erməni məktəblər üçün			(4)	(4)	(4)
10.	Bədən tərbiyəsi	2	2	2	1	1
	Həftəlik saatların cəmi:	22	25	24/26	25/28	25/28
				+4	+4	+4

Bu tədris planında da I dərəcəli məktəblərdə rus dilinin tədrisinə saat verilməmişdi. Ermənistandakı Azərbaycan məktəbləri həmin tədris planını qəbul edərək I dərəcəli məktəbin III qrupundan başlayaraq hər qrupda 4 saat erməni dilinin tədrisinə vaxt ayırmışdı. Həmin saatlar ana dili və riyaziyyatın tədrisinə ayrılan saatlardan götürülmüşdü. Buna qarşı azərbaycanlı ziyalıların dəfələrlə etiraz etməsinə baxmayaraq, Ermənistanın hakim dairələri öz qərarlarını dəyişməmişlər.

Nəhayət, 1925—1926-cı tədris ilindən rus dili bir fənn kimi tədris planına daxil edildi. Bu məqsədlə 1926-cı ildə I dərəcəli məktəblər

üçün tədris planı tərtib edildi. Həmin tədris planında III qrupdan başlayaraq qeyri-rus məktəblərində rus dili fənni tədris planına salındı.

Ermənistan XMK həmin tədris planına erməni dilinin tədrisini də daxil edərək istifadə üçün respublikadakı Azərbaycan məktəblərinə göndərdi. Həmin dövrlərdə Ermənistandakı əksər Azərbaycan kəndlərində ancaq I dərəcəli məktəb şəbəkəsi yayılmışdı. Yeni tədris planında I qrupda ana dilinə verilən saatın miqdarı artırılmışdı.

I dərəcəli Azərbaycan məktəblərinin 1926/1927-ci tədris ili üçün tədris planı

S/№	Fənlər	Qruplar				
		I	II	III	IV	V
1.	Ana dili	10	8	8	6	6
2.	Riyaziyyat	6	6	6	6	6
3.	Təbiət	–	3	4	5	5
4.	Cöğrafiya	–	–	–	3	3
5.	İctimaiyyat	–	–	–	3	3
6.	Cizgi və əl işi	3	4	4	2	2
7.	Rus dili	–	–	3	4	4
8.	Bədən tərbiyəsi və nəgmə	3	3	2	1	1
	Cəmi:	22	24	27	30	30
	Erməni dili			4	4	4

Yeni sovet məktəblərinin və tədris planlarının təşkili nə qədər çətin və mürəkkəb idisə, yeni tədris proqramlarının tərtibi də bir o qədər çətin və təxirəsalınmaz bir vəzifə idi.

Ermənistandakı Azərbaycan məktəbləri tədris proqramlarını müvəqqəti olaraq Azərbaycandan aldılar. 1923-cü ilə kimi Ermənistan mətbuatında Azərbaycan məktəbləri üçün heç bir proqram nəşr edilmədi. Bu hal gənc müəllimlərin işini daha da çətinləşdirdi. Qeyd etməli-yik ki, Ermənistandakı Azərbaycan məktəbləri mövcud olduğu bütün müddətdə Azərbaycan Maarif Nazirliyi tərəfindən hazırlanıb çap edilən

tədris proqramlarından istifadə etmişlər. Bu barədə Ermənistan hökuməti heç vaxt heç bir addım atmamışdır.

1923-cü ilin sonunda yeni proqramlar tərtib edildi. Bu proqramın yaxşı cəhəti ondan ibarət idi ki, orada müəllimlərə optimal yol göstərilməklə bərabər, təlim və tərbiyənin vəzifələri izahat vərəqində qısa şərh olunurdu. Bundan əlavə, proqramda təlim materialını fənlər üzrə və sisteməlik düzərək hər bir fənnin qarşısında konkret təlim-tərbiyə vəzifələri qoyulurdu.

Akademik M.Mehdizadə göstərirdi ki, bu ilk proqramın qiymətli cəhətləri ilə bərabər, bəzi nöqsanları da olmuşdur. Əvvəla, bu proqram təxmini idi. Bundan əlavə, müəllim şəraitdən və şagirdlərin bilik qabiliyyətindən asılı olaraq proqramda dəyişiklik edə bilirdi. Bu da «yerli-ləşdirmə» prinsipinə əsaslanırdı. Əlbəttə, müəllimə müstəqillik vermək lazım idi, lakin təlimdə dövlət standartları müəyyənləşdirilməmişdi. Bu da RSFSR XMK nəzdində olan Dövlət Elmi Şura (QUS) proqramının səhv yolunu təqlid etmək idi. (QUS proqramını Rusiyada 1923-cü ildən tətbiq etməyə başlamışdılar.)

QUS proqramı fənlər üzrə deyil, mövzular «komplekslər»i üzrə tərtib edilmişdi. Məsələn: «Qısa hazırlıq və qış», «Yazın gəlməsi və yaz işləri» və s. Bu nəzəriyyə tərəfdarlarının fikrincə, «kompleks»də guya müxtəlif fənlərin tədrisində hadisələr bir-birilə əlaqədə öyrədilir. Məsələn: yazın gəlməsinə aid hekayələrin oxunması dərsi «Oxu dərsi», həmin fəslə aid hesablama işi aparılan dərslər isə «hesab dərsləri» adlandırıldı. Bununla onlar müxtəlif fənlər və mövzular arasında guya təbii əlaqə yaradıldığını iddia edir və qonşu fənləri birləşdirirdilər. Beləliklə, ayrı-ayrı fənlərin öyrənilməsi qüsurlu olurdu.

1929-cu ildə bütün məktəblərdə «kompleks proqram»ın tətbiqi başlanmışdı. Lakin həmin proqramın yararsızlığı 1931-ci ildə partiya və dövlət tərəfindən tənqid edildi.

Həmin vaxt məktəblərdə tətbiqi başlanılan yeni üsullardan biri də Amerika «layihələr üsulu» idi. O üsul tərəfdarları belə hesab edirdilər ki, şagird kartof becərir, dovşan saxlayır və başqa işləri icra edərkən guya şagirdə biliyə ehtiyac doğur və həmin əməyə aid bilik əldə edir, bununla da təcrübə ilə nəzəriyyə əlaqələndirilir. Ancaq bu proqramlardan heç biri Azərbaycan məktəblərində tətbiq edilməyib.

Yeni üsullar axtaran bəzi məktəblərdə təlim üsullarından «Dalton planı», «Aktiv plan», «Tədqiqat» və ya «Laborator-tədqiqat» metodları tətbiq edilirdi. Bu metodlar da geniş yayılmadı. Çünki həmin metodlar müəllimin canlı nitqini inkar etdiklərindən haqlı narazılığa səbəb oldu.

«İbtidai və orta məktəb haqqında» ÜİK (b)P MK-nın 5 sentyabr 1931-ci ildə qəbul etdiyi qərarda göstərilirdi ki, ayrı-ayrı fənlər üzrə sistemləşdirilmiş bilik verən proqramlar hazırlansın və 1932-ci ilin yanvarından məktəblər yenidən baxılmış proqramla işləsin.

Həmin qərardan sonra bütün məktəblər, həmçinin Azərbaycan məktəbləri də öz işlərini buna uyğun qurmağa başladılar.

Yeni proqram və dərsləklər Ermənistan və Gürcüstandakı Azərbaycan məktəblərinə Azərbaycan SSR-dən göndərilirdi.

Yeni təşkil olunmuş sovet məktəbləri qarşısında duran mühüm problemlərdən biri də ana dilində yeni dərsləklər hazırlamaq idi. Belə kitablar ilk vaxtlar yox idi. Lazımi pedaqoji savadı və təcrübəsi olmayan müəllimlər nə edəcəklərini bilməyərək, ilk dövrlərdə köhnə məktəblərdə işlədilan bəzi dərsləklərdən istifadə etməyə başladılar ki, bu da yeni tələbatı ödəmirdi. Dövlət təcili tədbirlər görməyə başladı. 1921-ci ilin əvvəlinə qədər Azərbaycan XMK həm Azərbaycan SSR, həm də Ermənistandakı Azərbaycan məktəbləri üçün 3 adda 63000 tirajla ibtidai məktəb şagirdlərinə dərslər vəsaiti nəşr etdi. İlk kitablar aşağıdakılar idi:

1. A.Ş.Talıbzadənin «Uşaq çeşməyi» adlı əlifba kitabı.
2. M.Mahmudbəyovun «İkinci il» dərsləyi (II qrup üçün).
3. M.Mahmudbəyovun «Yeni məktəb» dərsləyi (III qrup üçün).

Sonrakı illərdə bir sıra ictimai və texniki fənlərə aid RSFSR məktəblərində istifadə edilən dərsləklər rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək məktəblərə göndərildi. Belələrindən Qriqoryevin 2 hissədən ibarət «Fizika» kitabı, Kiselyovun hazırladığı «Həndəsə» kitabı, Şapoşnikov və Vlasovun birlikdə tərtib etdikləri «Cəbrdən məsələ kitabı»nı və s. göstərmək olar. Ümumiyyətlə, illər keçdikcə məktəblərdə şagirdlər daha çox keyfiyyətli dərsləklərlə təmin edilirdilər.

Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycan SSR-də Azərbaycan dilində dərsləklərin nəşrinin statistik məlumatı verilmişdir:

İllər	Neçə adda	Tiraj	İllər	Neçə adda	Tiraj
1920	3	63.000	1924	21	446.000
1921	10	167.000	1925	23	289.000
1922	11	162.000	1926	36	393.000
1923	23	259.000	1927	42	284.000

Həmin müddətdə təkcə dərslilər deyil, həm də şagirdlərə sinif-dənkənar oxu üçün 104 adda, müəllimlərə metodik göstəriş üçün 32 adda kitab çap edilmişdi. Bütün bunlar yeni açılan məktəblərdə təlim-tərbiyə işlərinin yaxşılaşdırılmasına kömək edirdi. Lakin yeni dərslilərin xeyli qüsuru var idi. Belə ki, dərslilər hələ də əcnəbi ləhcələrinə tamamilə təmizlənməmişdi. Dərslilərdə hələ də rus, fransız, ərəb, fars və türk sözləri çox idi. Onları Azərbaycan istilahları ilə əvəz etmək lazım idi. Elə mövzular, elə cümlələr var idi ki, oxuduqda Azərbaycanlı uşağı başa düşmürdü.

Qeyd edək ki, digər respublikalarda olan Azərbaycan məktəbləri tədris proqramını, dərsliliyi və digər metodik vəsaitləri Azərbaycan SSR-dən alıb olduğu kimi istifadə edirdilər və indi də edirlər. Azərbaycanda nəşr olunan dərslik və proqramların müfəssəl təhlilini görkəmli pedaqoq, akademik M.Mehdizadə özünün «Azərbaycanda sovet məktəblərinin tarixinə dair xülasələr» monoqrafiyasında verdiyinə görə biz bu barədə məlum faktları qısa şərhlə kifayətlənmişik.

Acınacaqlı haldır ki, Ermənistandakı Azərbaycan məktəblərinə Ermənistan hökuməti heç bir qayğı göstərməmiş, bu məktəblərin fəaliyyəti, tədrisin vəziyyəti və digər məsələlərlə heç vaxt maraqlanmamışdır.

Məktəblərdə tərbiyə işlərinin yenidən qurulması

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində məktəb şəbəkəsinin genişləndirilməsinə daha çox fikir verilirdi. Əlbəttə, bu lazım idi. Ancaq gələcəyin sahibi olacaq bu gənclərin hansı üsulla tərbiyə edilməsi problemi tezliklə öz aktuallığı ilə qarşıya çıxdı. Doğrudur, Qərbi Azərbaycandakı Azərbaycan məktəbləri proqram və dərsliləri Azərbaycan SSR-dən götürür və cüzi dəyişiklikdən sonra istifadə edirdilər. Amma təlim-tərbi-

yənin üsuluna gəldikdə ilk dövrlər bu barədə gənc müəllimlərə heç bir məlumat və təlimat verilmədiyindən bir qədər uyğunsuzluq yaranırdı.

Yeni məktəblər təşkil edilənə qədər Qərbi Azərbaycanda uzun müddət mollaxana və ibtidai mədrəsələr mövcud olduğundan xalq kütləsi onların təsirindən tezliklə xilas ola bilmədi. Hətta ucqar kəndlərin bəzilərində mollaxanalar xəlvəti fəaliyyət göstərirdi. Yerli hakimiyyət orqanları tezliklə belə halların qarşısını alsın da, gənclərin ideoloji tərbiyəsi həll edilməli idi.

1921-ci ilin 14-17 yanvarında İrəvan və ətraf qəzaların müəllimlərinin qurultayı çağırıldı. Təlim sistemini kökündən dəyişdirmək qərara alındı.

RK(b) P-nin XIII qurultayında (1924) gənclərin tərbiyəsi məsələsi müzakirə edilərək qərara alındı ki, yetişməkdə olan nəslin tərbiyəsi işini elə qurmaq lazımdır ki, onlar kommunist tərbiyəsinə yiyələnsinlər.

MK-nın bu qərarını yerlərdə yerinə yetirməyə başladılar. Azərbaycanlıların təşəbbüsü ilə 25 avqust 1925-ci ildə Leninskə Qərbi Azərbaycandakı Azərbaycanlı müəllimlərin qurultayı çağırıldı. Qurultayda yeni məktəblərdə təlim üsulu və tərbiyə yolları müzakirə edildi və müvafiq məsləhətlər verildi. Göstərildi ki, yeni məktəblərdə elə təlim üsullarından istifadə edilməlidir ki, onların köməyi ilə şagirdlərin fəaliyyət dairəsi məhdudlaşdırılmasın, yaradıcılıq qabiliyyətləri aşkara çıxsın və inkişaf etsin. Mollaxana və mədrəsələrin təlim üsulundan istifadə etmək qəti qadağan edildi. Məsləhət bilinirdi ki, inqilabdan qabaq mövcud olan və dünyəvi elmləri öyrədən İrəvan Müəllimlər Seminariyası, Gorus, Qarakilsə, Minkənd, Arsvanik, Dərələyəz və başqa ibtidai rus məktəblərinin təlim üsullarından yaradıcı istifadə etmək olar. Bunun üçün köhnə məktəblərdəki pis cəhətlərlə faydalı olan cəhətləri bir-birindən ayırmaq bacarmaq və müasir dövr üçün lazım olanları seçib götürə bilmək lazım idi.

Yeni təşkil edilən məktəblərdə dərs deməyə cəlb edilən müəllimlərin əksəriyyəti Uluxanlı, İrəvan, Böyük Vedi, Baş Nəraşen, Dərələyəz, Gorus, Arsvanik, Qarakilsə və digər rus məktəblərinin müəllimləri və həmin məktəblərin məzunları idi. Onlardan 1902-ci ildən 1905-ci ilə kimi Gorus ikisinifli beşillik rus məktəbində müəllim işləmiş görkəmli maarif işçisi Fərhad Ağazadə və həmin məktəbin məzunları Balaca Abdullayev, Kərim İsgəndərov, Əli Vəliyev və başqalarını göstərmək olar.

Azərbaycan məktəblərində işləməyə başlayan yeni müəllimlərə ilk vaxtlar yeni təlim üsulu haqqında heç bir xüsusi göstəriş verilməmişdi. Ancaq müəllimlər çox düzgün olaraq təcrübədə özünü doğrultmuş sinif-dərs sistemindən ilk gündən istifadə etməyə başladılar.

İllər keçdikcə təlim üsulları barədə mətbuatda və tədris proqramlarının izahat vərəqələrində geniş məlumat verilməyə başlandı.

1926—1927-ci illərdə mətbuat səhifələrində «yeni üsul» barədə daha çox məlumat verilir. Onlardan «Tədqiqat», «Dalton-plan» üsulları Azərbaycan məktəblərində hələ tətbiq edilməmiş ləğv olundu. Həm də bu üsullar tətbiq edildiyi vaxtlar rayonlarda orta məktəb az idi.

1927—1929-cu illərdə mətbuatda təriflənən yeni üsullardan biri də ekskursiya idi. Sonralar bu üsuldən geniş istifadə etməyə başladılar.

Məktəblərin və ayrı-ayrı şagirdlərin qazandıqları müvəffəqiyyətləri və təlim-tərbiyə sahəsində gördükləri işlərin nəticələrini hesaba almaq üçün vahid qayda-qanun yaratmaq mühüm bir pedaqoji problem kimi xalq maarif komissarlıqları qarşısında dururdu. İlk günlərdən Ermənistan XMK tərəfindən hazırlanmış məktəblərə göndərilən sənədlərdə bu barədə heç bir göstəriş verilməmişdi. Hətta evə verilən hər növ təlim tapşırıqları ləğv edilmişdi. Lakin bu hal valideynlərin narazılığına səbəb olduğundan sonralar şagirdlərin müstəqil işləmələri üçün ev tapşırıqları verildi. Həm də şagirdləri sinifdən-sinfə keçirmək üçün yoxlama tətbiq edilməyə başlandı. Ermənistan XMK şagirdlərin məktəbi bitirdikdə imtahan verməsi, zəif oxuyanların ikinci il eyni sinifdə saxlanması barədə göstəriş verdi. Bu da məktəblərdə təlim keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb oldu.

Bütün bunlara baxmayaraq yeni sovet məktəbləri üçün təlim üsulunun seçilməsi hələ tamamilə həll edilməmişdi. Bir çox metodik məsələlər isə yenidən müzakirəyə qoyulmuşdu.

Yeni yaradılan məktəblərdə vacib və çətin məsələlərdən biri də əmək təliminin tətbiqi idi. Bu məsələnin çətinliyi ondan ibarət idi ki, köhnə məktəblərdə əmək təlimi yox idi və əmək təlimi üsulu da müəllimlərə məlum deyildi. Ona görə də əmək təlimini, onun metodunu seçmək və müəyyənləşdirmək də müəllimlərin öhdəsinə düşürdü. Məktəblər «əmək məktəbləri» adlandırıldığından respublikanın xalq maarifi işçilərinin qabaqcıl nümayəndələri təlimi məhsuldar əməklə əlaqələndirmək yollarını müəyyənləşdirməyə cəlb edilmişdi.

«Əl işləri» və əmək təlimi barədə hələ 1923-cü ildə I və II dərəcəli məktəblər üçün tərtib edilmiş tədris proqramlarında müəllimlərə bir qədər göstəriş və tövsiyələr verilmişdi. Həmin izahatda deyilirdi: «paltar təmizləməyi, paltar yumağı, yaşadığı otağı süpürməyi, xörək bişirməyi hər uşaq öyrənməlidir».

«...bundan başqa bağda, çöldə və emalatxanalarda işləməklə uşaqlar sadə məişət və sənət alətləri ilə tanış edilməlidir...».

Respublikanın kənd rayonlarındakı məktəblərin şagirdləri, yeni məktəblər təşkil edildiyi ilk gündən kəndlərdəki ictimai-faydalı işlərdə fəal iştirak edirdilər. Müəllimlərin rəhbərliyi ilə onlar yol salır, körpülər təmir edir, məktəblərin təmirində iştirak edir, küçələri, meydanları, məktəbin həyətini təmizləyirdilər və s. Bu cür işlər təhsili həyatla bağlayırdı. Bundan əlavə, bitkiçiliklə bilavasitə tanış olmaq üçün və təlimin əməklə əlaqələndirilməsində təbiət dərslərinin düzgün təşkil edilməsi məqsədilə kənd məktəblərinə məktəbyanı sahə verildi. Lakin bu sahədə müəllim və məktəblərin təcrübəsi olmadığından görülən işlər heç bir fayda vermirdi. Respublikadakı Azərbaycan məktəbləri bu barədə diqqəti cəlb edəcək bir iş görə bilməmişlər.

Təhsilin tərkib hissələrindən biri politexnik təlim olduğundan, yeni təşkil edilmiş məktəblərin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də əmək və politexnik təlimin tətbiqi məsələsi idi. Yeni təşkil edilmiş məktəblərdə tərbiyə işi kimi politexnik təlim işinin də təşkili və tətbiqinin üsul və qaydalarını tapmaq yeni müəllimlərin üzərinə düşürdü. Bu vəzifə bir də ona görə vacib idi ki, yeni yaradılan dövlət üçün texniki mütəxəssislər, xarratlar, çilingərlər və başqaları lazım idi.

Partiyanın XIII qurultayında məktəblərdə politexnik təlimin vəziyyətinə də toxunulmuş və müvafiq qərar qəbul edilmişdir. Həmin qərarla göstərilirdi ki, yeni məktəbin vəzifəsi gəncləri cəlb tərbiyə etməkdir ki, onlar həm fiziki, həm də əqli əməklə məşğul ola bilsinlər.

Azərbaycan məktəbləri müəllimlərinin I qurultayında (25.08.1925) II dərəcəli məktəblərdə əmək təliminin təşkili, üsulu və formaları barədə lazımi göstəriş verildi. Bu o dövr üçün böyük hadisə idi. Lakin məktəblərdə əmək təlimi bir dərs kimi keçilmirdi. Kənd təsərrüfatı və heyvandarlığa aid biliklər təbiət dərslərində öyrədilirdi və sonra ekskursiyalar vasitəsilə həyatla əlaqələndirilirdi.

1929-cu ildən başlayaraq məktəblərə tarla, tədris-təcrübə sahələri verildi. Həmin sahə 3 hektara qədər yararlı torpaq idi. Lakin, əksər məktəblərin xüsusi tədris binası olmadığından, həmin torpaq sahəsindən lazımi qaydada istifadə edilmirdi. Bunun bir səbəbi də o idi ki, rayonların əksəriyyətində məktəblərə verilən torpaq sahəsi əsasən dəmyə idi. Buna baxmayaraq təhsil əməklə əlaqələndirilirdi.

Onu da qeyd etməliyik ki, yeni məktəblər mürəkkəb bir şəraitdə fəaliyyətə başladılar. Belə ki, bu məktəblər iki il əvvəl daşnakların təşkil etdiyi milli ədavətin və azərbaycanlıların soyqırımının həyata keçirildiyi Zəngəzur, Dərələyəz, Lori-Pəmbək, İrəvan, Zəngibasar, Göyçə, Basarkeçər, Vedibasar, Ağbaba və b. ərazilərdə təşkil edilirdi. Bir qədər bundan əvvəl bu uşaqlar bir-birinə nifrət ruhunda tərbiyə olunmuş və düşmən münasibətdə olmuşdular. Belə bir ərazidə və şəraitdə məktəblər açmaq, uşaqlarda ermənilərə qarşı nifrəti dostluq və qardaşlıq duyğuları ilə əvəz etmək, hətta erməni və azərbaycanlı uşaqlarının birlikdə oxuyacaqları beynəlmiləl məktəblər təşkil etmək kimi çətin bir problemin həlli dövlət və partiya qarşısında dururdu. Bu problemin çətinliyi bir də onda idi ki, həmin məktəblərdə oxuyacaq uşaqların əksəriyyətinin valideyni milli ədavətdən əziyyət çəkənlər idi. Onlar qaçqınlıqdan təzəcə qayıtmışdılar və ermənilər tərəfindən öz doğma kəndlərindən, evlərindən, doğma ata-baba yurdlarından qovulduqlarını da bilirdilər. Ermənilər və erməni uşaqları da azərbaycanlılara qarşı düşmən ruhunda tərbiyə almışdılar. Belə bir şəraitdə yeni sovet məktəbləri fəaliyyətə başlamışdı. Hər iki xalqın bir-birinə qarşı ədavətini və düşmənçiliyini unudurmaq və yeni məktəblərin fəaliyyəti üçün şərait yaratmaq lazım idi.

Belə həlli çətin olan milli ədavət problemini bolşeviklər az bir vaxtda həll edə bilmək üçün «inandırıcı» arqument tapa bildilər. Bolşevik təbliğatçıları ölkədə sovet hakimiyyəti qurulan gündən xalqa izah etməyə başladılar ki, xalqlar arasında milli ədavəti salan əsas günahkarlar xalq deyil. Əsas günahkarlar — Ermənistanda «daşnak»lar, Azərbaycanda isə «müsavət»çilər olublar. İndi onların hər ikisi hakimiyyətdən salınaraq ölkədən qovulmuşdu. Hər iki respublikada bolşeviklər hakimiyyətdədir və onlar hər iki xalqın dostluq və qardaşlığının tərəfdarıdır. Beləliklə, milli ədavəti pərdələməklə xalqı inandıra bildilər. Azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən onlara qarşı edilmiş bütün vəhşi-

likləri unudaraq dostluq münasibətləri qurmağa başladılar. Ermənilər isə sovet hökumətinin də mövcud olduğu 70 il ərzində uşaqlarını yenə də azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik ruhunda tərbiyə etmişlər. Bu isə öz acı nəticəsini XX əsrin 80-ci illərində daha qabarıq göstərdi.

Serqo Orconikidze 1921-ci ildə Bakı şəhərində Birinci Ümumqafqaz komsomolçularının qurultayında demişdi: «Erməniləri körpəlikdən dəhşətlər içərisində böyütmüşlər, beşikdə ikən — azərbaycanlılar düşməninizdir, — deyər qorxudurdular, qoy indi bilsinlər ki, o cür şəraitdə böyümüş gənclər, sovet dövlətinin qızıl bayrağı və Kommunist Partiyasının rəhbərliyi altında öz qəlblərindən məlum keçmişin qalıqlarını qoparıb və cəsarətlə deyirlər: «Milli ədavətə son qoyulsun, yaşasın hədsiz qarşılıqlı sevgi və milli həmrəylik». Bu sözlər də ermənilərə dərs olmadı.

Gənclərin beynəlmiləlçilik ruhunda tərbiyə olunmasında bolşeviklərin tələsik həyata keçirdiyi milli siyasət az da olsa rol oynamışdır. Belə ki, 1922-ci ildə Zaqafqaziya Federativ Respublikasının SSRİ-nin yaradılmasında böyük rolu olmuşdur. Bu milli ədavəti pərdələdi və zəhmətkeşlər arasında beynəlmiləl əlaqələri möhkəmlətdi. Az bir vaxtda ermənilərin açıq-aşkar maneçiliyinə baxmayaraq, Ermənistanın 20 rayonunda 43 beynəlmiləl məktəb təşkil edilmişdi. Bu məktəblərdə erməni və azərbaycanlı uşaqları bir yerdə oxumalı idilər. Onların beynəlmiləl tərbiyəsi ilə bu barədə heç bir təcrübəsi olmayan müəllimlər məşğul olmalı idi. 1922-ci ildə qəbul edilən əsasnamədə tərbiyə və təlimin partiyalılığı irəli sürüldü. Burada ibtidai və orta məktəblərdə tərbiyə işinin təşkilini sinif rəhbərlərinin üzərinə qoymaq tələb edildi. Əsasnamədə göstərilirdi ki, sinif rəhbəri hər bir şagirdə mədəni davranış qaydalarını öyrətməklə bərabər, onları başqa sovet xalqlarına qarşı qardaşlıq və dostluq ruhunda tərbiyələndirməli idi.

Bütün bu tədbirlərə baxmayaraq, ilk dövrlərdə tərbiyə işlərinin bir çox mühüm cəhətlərini müəllimlərin bir qismi bilmirdi. Müəllimlərin əksəriyyəti öz işini dərs deməklə bitmiş hesab edirdi. Tərbiyə işini sinif rəhbəri və yeni yaradılan müxtəlif şagird təşkilatlarının işi hesab edirdilər. Halbuki, təlimi tərbiyədən ayırmaq olmaz. Beynəlmiləl məktəblərdə (Ararat rayonunda 10, Basarkeçərdə 4, Dərələyəzdə 3, Zəngibasarıda 3, Mehridə 3, Qarakilsədə 3, Qafanda 1 və s.) azərbaycanlı və erməni uşaqları bir məktəbdə ayrı-ayrı bölmələrdə oxuyurdular.

Məktəblərdə tərbiyə siyasi xarakter daşımağa başladı. Milli ədavət salmaq istəyənlər məsuliyyətə cəlb edilirdi, çünki SSRİ çoxmillətli dövlət olduğundan bu sahəyə bolşeviklər daha çox diqqət yetirməli idilər, əks təqdirdə ittifaq dağıla bilərdi (necə ki dağıldı).

Zəngəzurda Vağüdü, Şəki, Dəstəkərd, Urud, Ərəfsə, Şəhərcik, Oxdar, Şurnuxu və başqa kəndlərdəki məktəblər erməni məktəbləri ilə ya qonşu, ya da beynəlmiləl məktəblər idi. Bu məktəblərdə və eləcə də digər Qərbi Azərbaycan məktəblərində milli zəmin üzrə baş verən hadisələr ermənilərin hakim dairələri tərəfindən pərdələnirdi.

Müəllim və şagirdlər istək və arzularından asılı olmayaraq dövlətin «milli bərişiq» tələbini yerinə yetirirdilər. Ermənilər qorxudan azərbaycanlılara «hörmət» etməyə məcbur idilər. Milli ədavət salan məsuliyyətə cəlb edilirdi.

Tərbiyə sahəsində mühüm tələblərdən biri də sovet dövründə dinə olan münasibət idi. Dövlət dini azad elan etsə də, dinə qarşı mübarizəni də azad elan etdi. İlk günlərdən bu işdə əsas rolunu müəllimlər oynayırdılar. Dinə qarşı mübarizə aparmaq üçün elmin gücündən istifadə edilməli idi. Lakin ilk sovet müəllimlərinin bilik səviyyəsi aşağı idi. Müəllimlərin bir qismi mollaxana və mədrəsə bitirən, mütərəqqi fikirli gənclər idi. Onlar dinə qarşı mübarizədən çəkinirdilər.

Dinə qarşı mübarizə apararkən dövlət elə metod və üsullardan istifadə etməyi lazım bilirdi ki, xalqın milli hissiyyatına toxunulmasın. Lakin, o zaman bacarıqlı və savadlı müəllimlər az olduğundan, bu tələbi hər yerdə lazımı səviyyədə yerinə yetirmək mümkün olmurdu. Hətta bir çox müəllimlər təlimlə tərbiyəni əlaqələndirə bilmir və təlimin tərbiyəedici əhəmiyyətini başa düşmürdülər.

Müəllim kadrlarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görən partiya və hökumət tezliklə kənddəki kadrlarının bir qismini yeni sovet məktəbini bitirmiş, müəyyən qədər siyasi savadı olan müəllimlərlə əvəz etdi. Təlim forması da təkmilləşdirildi. 20-ci illərin sonunda artıq müəllimlər məktəbdə təlimlə bərabər tərbiyə işləri ilə də məşğul olurdular. Məktəblərdə pioner və komsomol təşkilatlarının rolu artdı. Rayon komsomol komitələrinin göstərişi və RXMSŞ-ın razılığı ilə rayonda olan erməni və Azərbaycan məktəbləri bir-biri ilə dostluq əlaqələri yaradaraq, bir-birinə qonaq gedir və konsertlər, tamaşalar göstə-

rirdilər. Bir qədər sonra bu cür münasibətləri və tədbirləri rayonlar arasında da həyata keçirməyə başladılar.

İctimai işlərin təşkilində məktəb və kənd komsomol təşkilatlarının rolu böyük idi. Lakin kəndlərdə əsasən I dərəcəli məktəblər fəaliyyət göstərirdi ki, orada da ancaq pioner təşkilatı var idi. Komsomol təşkilatı II dərəcəli məktəblərdə olurdu ki, belə tədris ocaqları kəndlərdə az idi.

Ermənistan Kommunist Partiyası və Gənclər İttifaqının rəhbərliyi ilə yaradılan bu təşkilatlar yerlərdə kütləvi-siyasi təşkilat olmaqla bərabər, məktəblərdə şagirdləri öz nüfuzları altına alaraq onların kommunistcəsinə tərbiyə olunmalarına istiqamət verirdi. Məhz onların səyi nəticəsində xalqlar arasındakı milli ədavət pərdələnir və müvəqqəti olaraq şüurlardan silinirdi. Komsomol təşkilatları kənddə böyük nüfuzla malik idi. Sonradan komsomolun təşkil etdiyi «üçlüklər»in (troykalar) 30-cu illər repressiyasında «böyük xidməti» olmuşdur.

Komsomolun III qurultayının qərarında göstərilirdi ki, hazırkı tərbiyə, təhsil və təlim işinin məqsədi gənclərə kommunist əxlaqını təlqin etməkdən ibarət olmalıdır.

İllər keçdikcə, rayonlarda yeddiillik və orta məktəblər təşkil edildi. Bu yeni məktəblərdə komsomol özəkləri yaradıldı. Həmin özəklərin vəzifəsi şagirdləri kommunist təsiri altına almaq idi.

Məktəblərdə yaradılan komsomol özəklərinin fəaliyyəti və nüfuzu artdıqca bəzi nöqsanlara yol verirdilər. Belə nöqsanlar məktəbdə müəllimin normal işinə mane olurdu. Tədqiqat zamanı o dövrdəki məktəblərdə işləyən müəllim və xalq maarifi işçiləri ilə apardığımız söhbətdən aydın olur ki, yeni yaradılan komsomol təşkilatlarının təşkil etdiyi tədbirlər əsasən dərs zamanı həyata keçirilirdi ki, bu da müəllimlərin narazılığına səbəb olurdu. Komsomolçu, yaxud kommunist olmayan müəllimlərə inamsızlıq göstərilirdi. Bu səbəbdən də görülən tədbirlərdə bəzi müəllimlər iştirak etmirdilər. Dövlət və partiya belə nöqsanları vaxtında gördü və ləğvi üçün lazımı tədbirlər həyata keçirdi. Komsomolun VII qurultayında (1926-cı il) SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri M.İ.Kalinin komsomolun yol verdiyi nöqsanları tənqid edərək göstərmişdir ki, əgər məktəblərimizdə məktəbliyə məxsus olan vəzifələri yerinə yetirmək riyaziyyat və yaxud digər dərsləri öyrənməyə mane olursa, onda biz yanlış hərəkət edirik. Bundan sonra məktəblərdə

komsomol təşkilatları ilə müəllimlər qarşılıqlı fəaliyyət göstərməyə başladılar.

Azərbaycan məktəblərində komsomol və pioner təşkilatlarından başqa 1926-cı ildən şagird özünüidarə təşkilatları da yaradılmağa başladı. Məktəblərdə şagirdlərin ümumi iclaslarında açıq səsvermə yolu ilə şagird özünüidarə təşkilatının icraiyyə bürosu seçilirdi. Siniflərdə isə həmin sinfin şagirdlərinin ümumi iclasında açıq səsvermə yolu ilə sinif komitəsi seçilirdi. Özünüidarə təşkilatı şagirdləri ictimai işlərə cəlb edir və təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsi uğrunda mübarizə aparırdı. Azərbaycan kəndlərində orta məktəblər olmadığından və yeddiillik məktəblərin sayı da az olduğundan, şagird təşkilatı ilk dövrlərdə zəif idi və gördüyü işlərlə diqqəti cəlb etmirdi.

Şagird özünüidarə təşkilatının məktəblərdəki digər siyasi təşkilatlardan fərqi ondan ibarət idi ki, bu təşkilata yaşından asılı olmayaraq məktəbin bütün şagirdləri daxil olurdular. Təşkilatda nöqsanlara da yol verilirdi. Belə ki, təşkilatın iş planında şagirdlərin yaş fərqləri, onların maraqları nəzərə alınmırdı. Bu, partiyanın diqqətindən kənar qalmadı, 25 iyun 1928-ci il tarixli ÜİK (b) P MK qərarında öz əksini tapdı. Orada deyilirdi: təşkilatın işini yenidən elə qurmaq lazımdır ki, görülən tədbirlərdə yaş xüsusiyyəti və maraq nəzərə alınmaqla onlarda beynəlxalq həmrəylik duyğuları inkişaf etdirilsin, milli ədavət təzahürləri olmasın və qəti ləğv edilsin.

Bütün çətinliklərə və məhrumiyətlərə baxmayaraq, şagird, pioner, komsomol təşkilatlarının və müəllim kollektivlərinin köməyi ilə yeni məktəblərdə kütləvi işlərin təşkili get-gedə genişlənir, təlim və tərbiyə sahəsində müvəffəqiyyətlər əldə edilir və gənc müəllimlər bu sahədə təcrübə qazanırdılar.

Məktəb uşaq təşkilatlarının təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə kənd məktəblərində sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlər həyata keçirilirdi. Bu tədbirlərdə istək və arzularından asılı olmayaraq beynəlmiləl məktəblərin erməni və azərbaycanlı uşaqları birlikdə iştirak etməli idilər. Münaqişə baş verməsinə dəyər məktəblərdəki bütün siyasi təşkilatlar tədbirin həyata keçirilməsinə rəhbərlik və nəzarət edirdilər. Məhz ictimai nəzarətin nəticəsi idi ki, milli zəmində baş verəcək hadisələrin qarşısı alınır.

Müəllim kadrları problemi

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan və daşnaklar tərəfindən öz ata-baba yurdlarından qovulmuş qaçqınlar öz yurdlarına qayıtdıqdan sonra respublika rəhbər təşkilatlarının qarşısında duran mühüm, təxirəsalınmaz vəzifə və tədbirlərdən biri yeni təşkil olunmuş sovet məktəblərini ana dilində dərs deyərək bilən, az-çox pedaqoji savadı olan müəllim kadrları ilə təmin etməkdən ibarət idi. Bu o dövr üçün çox çətin məsələ idi. Çətinlik onunla əlaqədar idi ki, yeni məktəbə lazım olan müəllim, müvafiq pedaqoji savada və təcrübəyə malik olmaqla bərabər, yeni yaradılan sovet dövlətinin mənafeyini qəlbən müdafiə edə bilən olmalı idi. Belə adamlara çar hakimiyyəti dövründə savadsızlığın və nadanlığın hökm sürdüyü Qərbi Azərbaycanda az təsadüf etmək olardı. Məqsəd az da olsa savadlı adamları tapıb onlardan istifadə etmək idi.

İrəvanda yeni təşkil edilmiş məktəblərdə müəllim işləmək üçün İrəvan Müəllimlər Seminariyasının və İrəvan gimnaziyasının məzunlarından istifadə etmək olardı. Belə məktəblərdə məhz İsmayıl bəy Şəfibəyov və Rəhim Xəlilov kimi mütərəqqi fikirli müəllimlər dərs demişdilər.

Respublikanın qəzalarında təhsil, əsasən, rus dilində aparılan, dünyəvi elm öyrədən məktəblər var idi. Dövlətin qərarı ilə həmin məktəblərin məzunlarının ancaq yoxsul təbəqədən olanlarından və Sovet dövlətinə xidmət etməyə hazır olanlardan istifadə edilməli idi.

Yeni məktəblərdə, inqilaba qədərki məktəblərdə işləmiş müəllimlərdən də istifadə etmək partiya və digər yerli təşkilatların qarşısında duran mühüm vəzifə idi.

Şübhəsiz ki, köhnə məktəbdə oxumuş və işləmiş, pedaqoji təcrübəsi və biliyi olanlardan istifadə edilmədən yeni məktəbləri təşkil etmək və onu yeni müəllim kadrları ilə təmin etmək olmazdı.

Zəngəzur qəzasındakı ilk müəllimlərdən Qarakilsə bölgəsinin Söfulu kəndində yeni təşkil edilmiş məktəbdə Məhərrəm Quliyev, Dəstəkərd kəndində Əliş Məmmədov, Murxuz kəndində Mehrac Məmmədov, Urud kəndində Məmmədəli Gəncəliyev Gorusdakı ikisınıfli beşillik rus məktəbinin məzunları idilər. Qızıl Şəfəq kəndində ilk müəllim Həşim Hacıyev Naxçıvandakı şəhər məktəbini bitirmişdi. Ancaq Qafan bölgəsinin kəndlərində işləyən ilk müəllimlər əsasən mollaxana təhsili

olanlar idi. Onlardan Şəhərcikdə yeni açılan məktəbdə dərs deyən Cəlal Zcynalov da mollaxanada təhsil almışdı. (Sonradan təhsilini davam etdirmiş və «Əməkdar müəllim» adına layiq görülmüşdü. 1950-ci ildə vəfat etmişdir.) Bir qismi isə Arsvanik rus məktəbinin məzunları idilər.

Gorus qəzasının Şurnuxu kəndindəki yeni məktəbin ilk müəllimləri – Əliyev Murtuza Rüstəm oğlu, Quliyev İmran Rza oğlu mollaxanada oxumuş və İrəvanda təşkil edilmiş birillik kursu bitirmişdilər.

Məktəbləri müəllimlə təmin etməkdə iki variantdan istifadə edilirdi. Birincisi, mollaxanada oxumuş və Sovet hökumətinə hüsn-rəğbət bəsləyənlərdən, ikincisi, İrəvan seminariyasını, gimnaziyasını və rus-tatar məktəbinin, Böyük Vedi, Naxçıvan, Gorus, Qarakilsə, Arsvanik, Uluxanlı, İmanşalı, Basarkeçərdəki Zod, Qəmərlı, Gümürü, Dərələyəz və digər (onların sayı 1914-cü ildə 15 idi) rus məktəblərinin məzunlarından ibarət idi. Aydın məsələ idi ki, görülən tədbirlər yeni məktəbləri müəllim kadrları ilə müvəqqəti təmin etmək üçün idi.

Göründüyü kimi, müəllimə olan ehtiyac üzündən bilik və savad dərəcəsi çox aşağı olan şəxslər də müəllimlik edirdilər. Bu səbəbdən də onların bir qismi öz işinin öhdəsindən gələ bilmirdi. Azərbaycanlıların ciddi narazılığından qorxuya düşən Ermənistan rəhbərliyi 1922-ci ildən başlayaraq İrəvanda azərbaycanlı müəllimlər üçün hər il kurslar təşkil edilməsinə razılıq verdi. Təhsilləri yarımçıq olan müəllimlər həmin kursa cəlb edilirdi. Tam təhsilli müəllimlər az olduğu üçün onların əksəriyyəti yayda kurslara cəlb edilirdi. Kurslar əsasən Zəngəzur, Leninakan, İrəvan, Göyçə, Zəngibasar, Vedi və başqa zonalar üzrə təşkil edilirdi.

Azərbaycan məktəblərində kənd çatışmazlığı və buna Ermənistanın hakim dairələrinin soyuqqanlı münasibəti milli zəmində yeni münaqişələrin yaranmasına səbəb olurdu. Bundan ciddi qorxuya düşən Ermənistan kommunistləri 1925-ci ildə İrəvanda Azərbaycan dilində pedaqoji texnikumun açılmasına icazə verdilər. 1948-ci ilə qədər fəaliyyət göstərən bu texnikum yüzlərlə müəllim hazırlamışdır. Rayonlardan gələn gənclərin təhsil alması üçün texnikumun nəzdində internat fəaliyyət göstərirdi. Internat əvvəl 50, sonra 300–400 nəfərlik idi.

Şəhər müəllimlərindən fərqli olaraq kənd müəllimlərinin qarşısında duran vəzifələr daha çətin idi. Belə ki, onlar şagirdlərə lazımi bilik verməklə bərabər, kənddəki ictimai işlərlə məşğul olmalı, kəndin tə-

sərrüfat işlərinə qarışmalı, yaşlılar arasında savadsızlığın ləğvinə çalışmalı və yerlərdə yeni quruluşun mənəvi dayağı olmalı idilər. Bu, qəzalarda müəllimlərin nüfuzunun artmasına səbəb olurdu.

Bütün İttifaqda olduğu kimi, 1930-cu ildə Qərbi Azərbaycanda da ümumiyyərlə ibtidai təhsilin tətbiqinə başlanıldı. Bu, müəllimə olan tələbatı daha da artırdı. Zəngəzur və Dərələyəzdə müəllimə olan ehtiyacın ödənilməsində Şuşa Pedaqoji Texnikumunun mühüm rolu olmuşdur.

Məktəb şəbəkəsinin genişləndiyi, kommunistlərin təzyiqi altında erməni və azərbaycanlılar arasında milli münasibətlərin nisbətən səngiydiyi daha doğrusu, «müvəqqəti dondurulduğu» bir vaxtda Gorusda o vaxt üçün qəzada əsas vəzifə hesab edilən qəza torpaq şöbə müdiri Ocaqqulu Musayev erməni daşnakları tərəfindən qətlə yetirildi. Aydın oldu ki, bu qətlə törədən sovet ordusundan yenicə tərxis olunmuş, Köhnə Gorus kəndindən olan bir gənc ermənidir. Qətlin təşkilatçısı isə Zəngəzur qəza icraiyyə komitəsinin sədri Miloyan və onun əlaltıları olublar. Ocaqqulu Musayevin ölümü bütün qəza zəhmətkeşlərinin dərin qəzəbinə səbəb oldu. Milli münasibətlər yenidən pisləşməyə başladı. Bunu gören Ermənistan KP MK-sı Moskvanın təzyiqi ilə cinayətin üstünü açmağa məcbur oldu. Cinayətkarlar aşkar edilərək xalq düşməni elan edildilər. Miloyan və bir neçə digər təşkilatçılar həbs edildilər. Lakin onların həbsinə qədər qəza partiya komitəsinin katibi cinayəti örtbasdır etmək üçün içirdilərək qətlə törətməyə məcbur edilən həmin əsgəri həbs etdi və Laçından (Ocaqqulu Laçından idi) Ocaqqulu Musayevin qardaşını Gorusa dəvət etdi. Ona dedilər ki, sən qardaşını öldürən budur, sən də onu öldür! Ocaqqulunun qardaşı bu təklifdən imtina etsə də, həmin erməni öldürüldü. Lakin sonradan aydın oldu ki, o günahkar deyil. Onun ölümünü qəza partiya və icraiyyə komitələrinin rəhbərləri təşkil ediblər. 1935-ci ildə onlar ifşa edildi. Köhnə Gorusdan olan yaşlı ermənilər deyirdilər ki, Ocaqqulunun qardaşı hər il günahsız öldürülən əsgərin ailəsinə sovqatla gəlirmiş. Xalqa aydın oldu ki, milli münasibətlər ancaq bolşeviklərin təzyiqi altında pərdələnir və qarşısı alınır. Bu hadisə ermənilərin «dostluq» və «qardaşlıq» şüarlarına inamı itirdi.

Məktəblər müəllim, plan və proqramla nisbətən təmin olunsada, bu bütün Azərbaycan kəndlərini əhatə etmirdi. İcbari təhsil bir çox Azərbaycan kəndlərində yerinə yetirilmirdi. XX əsrin 30-cu illərində onlarca Azərbaycan kəndində ibtidai məktəb belə yox idi.

ERMƏNİSTANDAKI AZƏRBAYCAN MƏKTƏBLƏRİ 1931—1945-ci İLLƏRDƏ

Məktəb şəbəkəsinin genişləndirilməsi və təhsil sisteminin möhkəmləndirilməsi

Yeni ictimai-iqtisadi quruluşla əlaqədar olaraq partiya və hökumətin həyata keçirdiyi siyasi, iqtisadi və mədəni tədbirlər nəticəsində ölkənin siması tamamilə dəyişdi. İlk vaxtlardan görülən tədbirlər nəticəsində ölkədə baş verən dəyişiklik dövlətin bir neçə mühüm tədbirini həyata keçirməyə şərait yaratdı. Nəzərdə tutulan əsas tədbir ölkədə kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi və mədəni inqilabın həyata keçirilməsi idi ki, kollektivləşmə 1930—1934-cü, mədəni inqilab isə 1935—1937-ci illərdə başa çatdırıldı.

Partiyanın göstərişi ilə kollektivləşmə birinci beşillikdə (1928—1933), mədəni inqilab isə ikinci beşillikdə (1933—1937) həyata keçirildi. Hər iki beşillik dövründə məktəblərin yenidən qurulması da başa çatdı.

Beşilliklər dövründə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində qolçomaqlar bir sinif kimi ləğv edildi və gənc nəslin şəxsi varlanmaq təşəbbüsləri şüurlarından demək olar ki, çıxarıldı. Bu sahədə məktəblər və müəllimlər mühüm rol oynayırdılar.

Kənd təsərrüfatının kollektivləşməsi sayəsində təsərrüfatlar kənd təsərrüfatı maşınlarına malik oldular. Sənaye sahələri genişlənməmişdi. Həmin texnikanı idarə edə bilən adamlara ehtiyac artdığından «Kadrlar hər şeyi həll edir!» şüarı irəli sürüldü.

İndi məktəblər savadsızlığı ləğv etmək və ümumi icbari ibtidai təhsili həyata keçirməklə bərabər, kənd təsərrüfatına və sənayeyə lazım olan kadrları da hazırlamalı idi.

Bu mühüm vəzifəni yerinə yetirmək üçün ümumtəhsil məktəblərinin şəbəkəsi genişləndirildi. 1930—1931-ci tədris ilində Ermənistan SSR-də 971 məktəb vardı və orada 132300 şagird oxuyurdu. Bunlardan 162-si Azərbaycan məktəbi idi ki, 9536 şagird təhsillə əhatə olunmuşdu. Gələcəkdə texnikumlara daxil olmaq üçün rayonlarda yeddiillik məktəblərin sayını artırmağa başladılar. Məsələn, Zəngəzurda 1931-ci ilə kimi 4 yeddiillik məktəb var idisə (Vağüdü, Dəstəkərd, Şəhərcik və

Aldərə), sonralar bu cür məktəblərin sayı artdı. Qarakilsə rayonunun Ərəfsə kəndində 1932-ci ildə, Qafan rayonunun Oxdar kəndində 1933-cü ildə, Gıgı və Baharlıda 1934-cü ildə, Mehri rayonunun Nüvədi kəndində 1935-ci ildə, Gorus rayonunun Şurnuxu kəndində 1933-cü ildə ibtidai məktəblər yeddiillik məktəblərə çevrildi. Həmin müddətdə Zəngəzurda ibtidai məktəblərin sayı 34, yeddiillik məktəblərin sayı isə 11 idi. Məktəb şəbəkəsinin genişlənməsi ixtisaslı müəllimlərin çatışmazlığını meydana çıxartdı. 1936-cı ildə Azərbaycan məktəblərində 541 müəllim çalışırdı, bunlardan cəmi 5 nəfərinin ali təhsili var idi. Onlar da İrəvanda idi. Zəngəzurdakı 110 müəllimin bir nəfəri də ali təhsilli deyildi.

Erməni kəndləri ilə müqayisədə xeyli gecikmələr olsa da, xalqın tələbi ilə 1936—1937-ci tədris ilində Zəngəzur qəzasının Şəhərcik, Gıgı, Vağüdü və Aldərə kəndlərindəki yeddiillik məktəblər orta məktəblərə çevrildi. 1932-ci ildə Azərbaycan ibtidai məktəblərində təhsil müddəti 5 ildən 4 ilə endirildi.

Azərbaycan orta və yeddiillik məktəblərini ixtisaslı müəllim kadrları ilə təmin etmək üçün 1935-ci ildə Leninskanda Azərbaycan dilində qiyabi ikiillik Müəllimlər İnstitutu açıldı. Bu institut bir qədər sonra Dilliana köçürüldü. Burada hər iki respublikanın XMK-larının qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində Bakıdan gələn müəllimlər heyəti dərs deyirdilər. Onlardan Ə.Y.Seyidov (pedaqogika və pedaqogika tarixi), M.Qasımov (marksizm və fəlsəfə), M.Abbasov (psixologiya), M.Şirəliyev (Azərbaycan dili) və başqalarının səy və zəhməti diqqətəlayiq olmuşdur.

Məktəb sistemində yol verilən qüsurları aradan qaldırmaq və təhsili yenidən qurmaq məqsədi ilə ÜİK(b)P MK-nın 25 avqust 1932-ci il tarixli «İbtidai və orta məktəblərin dərs proqramları və rejimi haqqında» qərarı elan edildi. Həmin qərara əsasən 1932-1933-cü illərdən SSRİ üzrə yeddiillik politexnik məktəblər əsasında orta məktəblər təşkil edilməyə başlandı. Tədris proqramları yenidən tərtib edildi. MK-nın bundan əvvəlki «İbtidai və orta məktəblər haqqında» (05.09.1931-ci il tarixli) qərarı ilə məktəblər metodik təhriflərdən azad edilmişdi.

SSRİ-də ibtidai və orta məktəblərin quruluşu haqqında ÜİK(b)P MK-nın və SSRİ XKS-nin 16 may 1934-cü il tarixli qərarında göstərilirdi ki, məktəblərdə düzgün təşkilat quruluşu və qaydalarını təmin

etmək məqsədi ilə bütün SSRİ üçün vahid olan ümumtəhsil məktəbləri aşağıdakı kimi təşkil edilsin:

— İbtidai məktəbdə 4 sinif (I—IV siniflər), natamam orta məktəbdə 7 sinif (I—VII siniflər), orta məktəbdə 10 sinif (I—X siniflər).

Bu yeni sistemə görə şagirdlər ibtidai sinfi bitirdikdə imtahan vermədən yedmillik məktəbin V sinfinə, oranı bitirdikdə orta məktəbin VIII sinfinə, orta məktəbi bitirdikdən sonra isə istədiyi ali məktəbə daxil ola bilərdi. Bununla da təhsildə varislik və fasiləsizlik prinsipinin həyata keçirilməsi başlandı. Həm də qərara əsasən müəllim çatışmazlığı ilə əlaqədar olaraq pedaqoji təhsili olan şəxslərin başqa işə qəbulu qadağan edildi.

ÜİK (b) P MK-nın və SSRİ XKS-nin 3 sentyabr 1935-ci il tarixli «İbtidai, natamam orta və orta məktəblərdə tədris ilinin təşkili və daxili qayda haqqında» qərarında vahid məktəb rejimi müəyyən edilməklə məktəblər üçün nizamnamə müəyyən edildi.

MK-nın 4 iyun 1936-cı il tarixli «Xalq Maarif Komissarlıqları sistemində pedaqoji təhriflər haqqında» qərarı ilə məktəblərdə pedalogiya ləğv edildi və pedaqoqların hüququ bərpa edildi.

Azərbaycan məktəblərində ümumi icbari ibtidai təhsilin həyata keçirilməsi

Sovet hökuməti sadə xalq kütləsini öz tərəfinə çəkmək üçün mövcud olduğu ilk gündən elan etdi ki, zəhmətkeş balalarının oxumasına hər cür şərait yaradılacaq və onların oxuyub, bilik alması üçün bütün növ təhsil haqqı ləğv edilir. Şərait yarandıqca ümumi icbari ibtidai təhsili həyata keçirmək partiyanın proqramına daxil idi. Lakin ilk dövrlərdə dövlətin bir ictimai quruluşu digər ictimai quruluşla əvəz etməklə əlaqədar olaraq həyata keçirdiyi iqtisadi tədbirlər ümumi icbari ibtidai təhsilin həyata keçirilməsini ləngitdi. Ancaq 30-cu illərdə görülən tədbirlər nəticəsində ümumi icbari ibtidai təhsili həyata keçirmək üçün şərait yarandı. Belə ki, əgər 1920—1921-ci tədris ilində Ermənistanda 37,3 min nəfər şagird var idisə, 1929—1930-cu illərdə onların sayı 192,3 minə çatmışdı. Azərbaycanlı şagirdlərin sayı isə 11 minə qədər idi.

RSFSR XMK-nm 20 avqust 1923-cü il tarixli qərarı ilə 10 il müddətində icbari ibtidai təhsili tətbiq etmək müəyyənləşdirildi. Ermənistan hökuməti isə 1925—1926-cı illərdən ibtidai icbari təhsilə keçmək üçün layihə hazırladı. Bir qədər sonra Ermənistan KP MK-nın 7 avqust 1930-cu il tarixli, MK və XKS-nin 5 oktyabr 1930-cu il və 6 yanvar 1931-ci il tarixli qərarı ilə bütün Ermənistanda 1930—1931-ci tədris ilindən ümumi icbari ibtidai təhsilə keçilməsi müəyyən edildi.

Qərara görə 1931-ci ildə icbari ibtidai təhsil 8-11 yaşlı uşaqları əhatə etməli idi. Qərarın həyata keçirilməsi üçün rayonlarda icbari təhsil komissiyası təşkil edildi. Həmin komissiya 8-11 yaş uşaqların miqdarını müəyyənləşdirərək nə qədər müəllim və məktəb lazım olduğunu dəqiqləşdirdi, Maarif Komissarlığında təsdiq olunmaqla bərabər, icbari təhsilə keçmək üçün hazırlıq işləri görüldü.

Respublikada savadsızlığın ləğv edilməsi üçün görülən tədbirlər ancaq uşaqlara aid olaraq qalmadı, kəndlərdəki bütün yaşlıları da özünə cəlb edən «Savadsızlığı ləğv etmə» kursları açıldı. Bunun sayəsində 100 minlərlə adam savadlandırıldı (yazıb-oxumağı öyrəndi).

Daima Azərbaycan xalqının savadlandırılmasını arzu edən «Molla Nəsrəddin» jurnalının sovet dövründə çıxan 1922-ci il tarixli 15-ci nömrəsində ümumi icbari təhsil haqqında deyilirdi: «Biz görürük ki, ümumi icbari savad yolunda bu saat Şura hökuməti heç vaxt və heç bir əsrdə görülməyən tədbirlər görür».

Görülən tədbirlərə baxmayaraq, qəzalarda və rayonlarda müəllim çatışmazlığı, məktəb binası və avadanlığın azlığı nəticəsində mədəni inqilab ləng gedirdi. Bu hal bütün Ermənistanda mövcud idi. Ölkədə mədəni inkişaf dövrün tələblərindən və siyasi inkişafından geri qalırdı.

Geriliyi nəzərə alan partiya özünün XVI qurultayında (iyul 1930-cu il) ümumi icbari ibtidai təhsil haqqında xüsusi qərar qəbul etdi. Həmin qərarla göstərilirdi ki, ümumi icbari ibtidai təhsilin həyata keçirilməsi və savadsızlığın ləğv edilməsi yaxın dövrdə əsas vəzifə olmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq ÜİK (b) P MK 25 iyul 1930-cu ildə qərar qəbul etdi. Bu qərarla göstərilirdi ki, 1930—1931-ci dər ilindən etibarən hər yerdə 8-10 yaşlı uşaqların ümumi icbari təhsili həyata keçirilsin, 1931—1932-ci tədris ilində isə icbari təhsil 11 yaşlı uşaqlara da aid edilsin. Bununla birlikdə, qərarla göstərilirdi ki, məktəb yaşı keçmiş 11-16 yaşlı uşaqlar üçün 1-2 illik kurslar təşkil olunsun və onlar icbari təhsilə cəlb edilsinlər. Yaşlılar

arasında savadsızlığı ləğv etmək məqsədilə kolxozçu gənclər üçün məktəblər yaradılınsın və bütün gənclər orada əhatə olunsun.

Həmin qərarla icazə verilirdi ki, xüsusi çətinliklə əlaqədar olaraq bəzi uzaq rayonlarda ibtidai icbari təhsilin həyata keçirilməsi müddəti 1-2 il uzadıla bilər.

Ermənistan hökumətinin 1931-ci ildə qəbul etdiyi qərarla göstərilirdi ki, icbari ibtidai təhsil 1931—1932-ci dər ilindən həyata keçirilsin.

Görülən tədbirlər nəticəsində uşaqların məktəblərə cəlb edilməsi ilə əlaqədar olaraq ibtidai məktəb şəbəkəsi genişləndi. Məsələn, Zəngəzur qəzasının Pəyhan, Kərd, Dovrus, Komaran, Qızılıq, Nüvədi, Mehri, Qurdqulaq, Şahverdilər, Ağbulaq yaşayış məntəqələrində ibtidai məktəblərin əsası qoyuldu. Qafanda isə orta məktəb təşkil edildi. Belə vəziyyət bütün respublikaya şamil edilmişdi. Beləliklə, 1924—1925-ci tədris ilinə nisbətən 1934—1935-ci tədris ilində məktəblərin sayı 2 dəfə artmışdı. Zəngəzur qəzasında ümumi icbari ibtidai təhsil 1932—1933-cü tədris ilində başa çatdırıldı.

Ümumi icbari ibtidai təhsilin vaxtında yerinə yetirilməsinə bir səbəb də dövlət büdcəsinin xeyli hissəsinin xalq maarifinin inkişafına sərf edilməsi idi. Belə ki, 1923—1927-ci illərdə dövlət xalq maarifinə 22,2 milyon manat, 1928—1932-ci illərdə 77,4 milyon manat, yaxud bütün büdcənin 58 faizini sərf etmişdir.

Bu məktəblərin tədris-maddi bazasının möhkəmləndirilməsi, onlar üçün yeni binaların tikilməsi və digər məqsədlər üçün dövlət büdcəsindən, demək olar ki, vəsait ayrılırdı. Yalnız əmək haqqının ödənilməsi ilə kifayətlənirdi.

Ümumi icbari ibtidai təhsilin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar məktəb şəbəkəsi genişləndisə də, milli fərq burada da özünü büruzə verdi. Əhalisi az olan ucqar Azərbaycan kəndlərinin uşaqları icbari təhsildən kənar qalmışdılar.

Sağirdlərin milli tərkibi

İllər	Sağirdlərin ümumi sayı	o cümlədən						
		Erməni	Azərbaycanlı	Rus	Kürd	Aysori	Yunan	Başqaları
1927—1928	83347	75576	4550	2223	423	204	337	34
1930—1931	133198	116174	11808	3204	1289	273	361	89
1935—1936	214807	183832	20747	5835	2859	559	725	250

Baxmayaraq ki, Ermənistandakı azərbaycanlıların sayı əhalinin ümumi sayının təxminən yarısına bərabər idi, icbari təhsilə cəlb olunan azərbaycanlılar ermənilərlə müqayisədə bu illərdə orta hesabla 11 dəfə az olmuşdur. «Bərabərlik», «dostluq», «qardaşlıq»ın ən yaxşı meyarı da elə bu idi.

1934-cü ildən şəhərlərdə və qismən kəndlərdə, yeddiillik politexnik icbari təhsilin tətbiq edilməsi qərara alındı.

Belə ki, əksər rayonlarda yeddiillik məktəb şəbəkəsi xeyli genişlənməmişdi. Zəngəzur qəzasında 1933-cü ilədək cəmi 3 yeddiillik məktəb açıldı. Bu isə azərbaycanlı əhalinin tələbatını, demək olar ki, ödəmirdi.

Bütün respublikalarda ümumi icbari təhsilə keçmək barədə ÜİK (b)P-nin XVII qurultayı (1933-cü il) qərar qəbul etdi. Həmin qərarla göstərilirdi ki, ümumi icbari yeddiillik təhsilə 1934—1935-ci dər ilindən başlanılsın.

Respublikada məktəb şəbəkəsi genişləndi və şagirdlərin sayı artdı. 1928—1929-cu tədris ilinə nisbətən 1940—1941-ci tədris ilində şagirdlərin sayı I—IV siniflərdə 2,9 dəfə, V—VII siniflərdə 8,4 dəfə və VIII—X siniflərdə 2,6 dəfədən çox artmışdı.

1936-cı ildə Zaqafqaziya Federasiyası ləğv edildi. Federasiyanın tərkibində olan Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan müstəqil respublika kimi bilavasitə SSRİ-nin tərkibinə daxil oldular. Həmin vaxt Zəngəzur qəzası ləğv edildi və əvəzində hələ 1932—1933-cü illərdən müstəqil fəaliyyət göstərən 4 rayon Gorus, Qafan, Sisiyan və Mehri rayonları təşkil edildi. İrəvan şəhərinin isə tarixi adı dəyişdirilərək Yerevan adlandırıldı.

Azərbaycanın əzəli torpaqları olan Zəngəzur və Göyçəni özünə birləşdirən və heçdən Ermənistan yaradan ermənilər və onların havadarları bu işdən narazı insanların diqqətini yayındırmaq məqsədilə azərbaycanlılar yaşayan rayonlarda məktəb tikintisini genişləndirdilər. Yeddiillik məktəblərin sayı çoxalmaqla bərabər, orta məktəblər də təşkil edilməyə başlandı. İndiyə qədər ancaq ibtidai məktəb binaları tikilir və təmir edilirdisə, indi yeddiillik və orta məktəblərin də inşası genişləndirildi. 1937—1939-cu illərdə dövlət hesabına 109 məktəb binası istifadəyə verilmişdi ki, onlardan 94-ü kəndlərdə tikilmişdi.

Ermənistan SSR XMK-nın 1940-cı il hesabatında deyirdi ki, 1939—1940-cı tədris ilində Ermənistan SSR-nin 200 kəndində (75% ermənilər yaşayan) şagirdlər orta məktəblə təmin olunmuşdur. Bir sıra rayonlar isə yeddiillik icbari təhsilə keçiblər.

1936—1937-ci tədris ilində Qafanın Şəhərcik, Sisiyanın Vağüdü və Mehrinin Nüvədi kəndlərindəki yeddiillik məktəblərin əsasında orta məktəblər təşkil edildi.

Zəngəzur icraiyyə komitəsinin rəsmi məlumatına görə 1931—1941-ci illərdə buradakı Azərbaycan məktəblərinin şəbəkəsi belə olmuşdur:

Tədris illəri	Məktəblərin miqdarı	o cümlədən		
		İbtidai	Yeddiillik	Orta
1931—1932	31	28	3	—
1934—1935	36	26	9	1
1940—1941	42	23	15	4

Rayon və kənd sovetləri məktəbdən yayınma ilə mübarizə aparmaqla bərabər, qızların məktəblərə cəlb edilməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Köhnəlik qalığı olaraq bəzi ailələr öz qızlarını VI—VII siniflərdən ərə verirdilər. Bu səbəbdən də yuxarı siniflərdə qızların sayı azalırdı. İcbari təhsillə əlaqədar olaraq yerli partiya, sovet və komsomol təşkilatları qızların kiçik yaşlarından təhsildən ayrılıb ərə verilməsinə, Sovet hakimiyyətinin ümumtəhsil tədbirlərini pozmağa çalışan sinfi düşmən qalıqlarının işi kimi qiymətləndirərək onlara qarşı ciddi mübarizə aparmağa başladılar. Görülmüş tədbirlərdən sonra qızların məktəbdən yayınmasının qarşısı əsasən alındı.

Əgər 1931—1932-ci tədris ilində ümumtəhsil məktəblərində oxuyan şagirdlərin 40%-i qız idisə, 1939—1940-cı tədris ilində bu rəqəm 44%-ə çatdırıldı. Bunu aşağıdakı cədvəldən daha aydın görmək olar:

İbtidai və yeddiillik məktəblərdə qızların sayı (faizlə)

Tədris ili	Kənd məktəbləri	I-IV siniflər	V-VII siniflər
1927—1928	26,9	27,6	13,8
1938—1939	41,4	44,3	36,8

İcbari təhsillə əlaqədar olaraq respublikada məktəb şəbəkəsi genişləndi. Savadsızlıq qismən ləğv edildi, məktəblər həmin dövrün tələbini ödəməyə başladı. Məktəblərin müəllim kadrlarına olan tələbatı nisbətən ödənilirdi. Bu səviyyədə mədəni inkişaf, Ermənistandakı azərbaycanlıların məktəb və müəllimlə təmin edilməsi ermənilərin azərbaycanlılara qarşı qayğı və sevgilərinin nəticəsi deyildi. Bu hal bütün SSRİ respublikalarına xas idi ki, bu da sadəcə xalq kütləsi içərisində öz hökmranlıqlarını möhkəmləndirmək istəyən bolşeviklərin həyata keçirdiyi siyasətin bir forması idi.

Məktəblərdə təlim-tərbiyə işləri

Ölkədə sənayenin inkişafı, kəndlərdə kollektivləşmənin başa çatdırılması məktəblərdə təlim-tərbiyə işlərinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağı tələb edirdi. Mərkəzi Komitənin 5 sentyabr 1931-ci il tarixli «İbtidai və orta məktəblər haqqında» qərarında xalq maarifi sahəsində qazanılmış müvəffəqiyyətlə bərabər, məktəblərin hazırkı tələblərdən geri qaldığı, texnikum və ali məktəblərin tamamilə savadlı və elmlərin əsaslarını yaxşı mənimsəmiş adamlar hazırlamaq vəzifəsini sürətlə həll etmədikləri də göstərilmişdir.

1932—1933-cü tədris ilinin ortalarında Azərbaycan məktəbləri yeni proqramla işləməyə başladılar. Bu proqramdan uzun müddət istifadə edildi. Proqram 1931-ci ilə kimi mövcud olan proqramlardan müqayisə edilməyəcək dərəcədə yüksək səviyyədə idi. Dərslilər yenidən tərtib edilməyə başlandı. MK-nın 12 fevral 1933-cü ildə «İbtidai məktəblər üçün dərs kitabları haqqında» qərarında göstərilirdi ki, elə dərs kitabları nəşr edilməlidir ki, bir çox illər işlədilsin.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan məktəbləri Azərbaycan SSR-də nəşr edilən dərsliklərdən istifadə edirdilər. Həmin qərara əsasən Azərbaycan məktəblərinin dərslikləri RSFSR XMK tərəfindən hazırlanan sabit dərs kitablarına uyğunlaşdırılırdı.

Azərbaycan XMK 1934—1935-ci dərs ili üçün yeni tədris planı qəbul etdi. Ermənistandakı Azərbaycan məktəbləri də bu tədris planından istifadə etməyə başladı.

**Azərbaycan ümumtəhsil məktəblərinin 1934—1935-ci
dərs ili üçün tədris planı**

Nö	Fənlər	I sin	II sin	III sin	IV sin	V sin	VI sin	VII sin	VIII sin	IX sin	X sin
1.	Ana dili və ədəbiyyat	12	10	9	9	9	6	5	5	3	5
2.	Riyaziyyat	6	6	6	7	7/6	6	6	6/5	6	6
3.	Təbiət	1/2	2/3	2/3	3/4	3	3	2/3	3/4	3/4	-
4.	Geologiya və mineralogiya	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
5.	Cəqrafiya	-	-	3/2	4/3	3/2	3/2	3/2	3/2	3/2	-
6.	Tarix	-	-	-	2/3	2/3	3/2	4/5	4/5	-	-
7.	ÜİK (b) P tarixi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
8.	İctimaiyyat	-	-	1	2/1	1	1	1	-	-	-
9.	Fizika	-	-	-	-	-	4	4/3	4	3	4
10.	Astronomiya	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
11.	Kimya	-	-	-	-	-	-	2/3	3/2	2/3	4
12.	İkinci dil	-	-	4	4	5	4/3	3/4	4	5/4	5/4
13.	Əmək, rəsm, model	3	3	1	1/2	-	-	-	-	-	-
14.	Əmək	-	-	-	-	3/4	3/4	4/3	3/4	4/3	4/3
15.	Rəsm	-	-	-	-	1	1	1	-	-	-
16.	Rəsmxət	-	-	-	-	-	1	1	1	1	1
17.	Bədən tərbiyəsi	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1
18.	Nəğmə və musiqi	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-
19.	Erməni dili					2	2	2	2	2	2
	CƏMİ:	24,5	23,5	28	34,5	39	38	39	39	32,5	37

Bu proqramda ikinci dil — rus dili III sinifdən başlayaraq tədris edilirdi. Əlavə olaraq 1 saat da Azərbaycan dili və ədəbiyyatın hesabına tədris edilirdi. Erməni dilinə isə verilən saat əlavə idi. Tarixə verilən saat artırıldı. Ermənilər tarixə verilən saat hesabına Azərbaycan məktəblərində Azərbaycan tarixinin öyrənilməsinə icazə vermirdilər.

ÜİK (b) P MK və SSRİ XKS 3 sentyabr 1935-ci ildə «İbtidai, natamam orta məktəblərdə tədris işinin təşkili və daxili qayda haqqında» qərar qəbul etdilər. Həmin qərara əsasən SSRİ üçün vahid plan tərtib edilməli və gündəlik dərslərin miqdarı ilk dörd sinifdə gündə 4 dərslər, 5-dən 10-a qədər siniflərdə 5 dərslər (həftədə 2 gün 6 saata yol verilirdi) müəyyən edildi. Beləliklə, 1939—1940-cı tədris ili üçün yeni tədris planı qəbul edildi.

3 sentyabr 1935-ci il tarixli qərarla daha sonra göstərilirdi ki, müəllim dərslər dediyi fəndən ilin axırında bütün şagirdlər üçün yoxlama imtahanı keçirməlidir. Həmin qərarla məktəblərdə şagirdlərin müvəffəqiyyətini qiymətləndirmək üçün beş qiymət dərəcəsi müəyyən etməklə SSRİ-də vahid olan attestat və sinifdən-sinfə keçmə şəhadətnaməsi tərtib edildi.

SSRİ hökumətinin təzyiqi ilə Azərbaycan SSR-də latın qrafikalı əlifba kiril əlifbası ilə əvəz olundu. Bu əlifbadan Ermənistanadakı Azərbaycan məktəbləri də istifadə etmək məcburiyyətində qaldılar. Dərslərlik və metodiki ədəbiyyatların çapında ciddi çətinliklər yarandı. Əhəlinin geniş təbəqəsi kiril əlifbasını oxumaq çətinliyi ilə qarşılaşdı.

Rus dilinin tədrisinə diqqətin artırılması tələb olunurdu. Bu fənni tədris etmək üçün hazırlıqlı müəllim kadrları az idi. Ona görə də bir çox kəndlərdə rus dili öyrədilmirdi. Rus dili müəllimləri əsasən keçmişdə İrəvan, Uluxanlı, Böyük Vedi, Dərələyəz, Gorus, Qarakilsə, Arsevanik və s. rus məktəblərini bitirənlər idi.

Məktəblərdə təlim-tərbiyə işinin yüksəldilməsində şagird təşkilatlarının rolu böyük idi. Həmin təşkilatlar əsasən orta məktəb şagirdlərini öz ətrafında birləşdirirdi. Ermənistanın rayonlarında Azərbaycan orta məktəbləri əsasən 30-cu illərdə təşkil edildiyindən həmin təşkilatların fəaliyyəti də 30-cu illərin II yarısında qüvvətlənmişdi. Qəza komsomol komitələrinin və məktəb komsomol təşkilatlarının təşəbbüsü ilə müxtəlif ictimai tədbirlər və şagirdlərin beynəlmiləl tərbibəsi sahəsində müəyyən işlər görürdülər. Lakin məktəblərdə yenə də müəllimlərin məktəb komsomol və pioner təşkilatları ilə birgə fəaliyyətində müəyyən nöqsanlara yol verilirdi. Nöqsanları aradan qaldırmaq məqsədilə 1940-cı ilin yanvarında ÜİLKĞİ MK-nın X plenumu çağırıldı. Plenumun qərarında göstərilirdi ki, nöqsanların əsas səbəblərindən biri məktəb komsomol təşkilatının müəllimlərə yaxından kömək etməməsi, pioner təşkilatlarının səmərəsiz iş təşkil etməsi və uşaqların yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmamasıdır. Plenum tələb edirdi ki, pioner baş dəstə rəhbərləri komsomolçu müəllimlərdən və pedaqoji hazırlığı olan komsomolçulardan təyin edilsin. Bundan sonra bütün ictimai təşkilatlar məktəbə xüsusi diqqət yetirməyə başladılar. Bu da məktəblərdə təlim-tərbiyə sahəsində müəyyən qədər inkişafa səbəb oldu.

Ölkədə sənayeləşmə və kollektivləşmənin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq 30-cu illərdə məktəblərin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də politexnik təlimin genişləndirilməsi idi.

Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün MK xalq maarif orqanlarından tələb edirdi ki, politexnik təlimin həyata keçirilməsini sürətləndirmək üçün məktəbləri müəssisələrə, sovxozlara, MTS-lərə, kolxozlara təhkim etsinlər. Bundan sonra məktəblilər təhkim olunduqları müəssisələrə ekskursiyaya gedir və hər 10 gündə 6-7 saat olmaqla istehsalat praktikasını da orada keçirdilər. Bununla da əməyin istehsalatla əlaqəsi yaradılırdı.

Azərbaycan orta məktəblərindən 1936—1937-ci illərdə Şəhərcikdə (Qafan rayonu), Böyük Məzrə, Şişqaya (Basarkeçər), Gıgı, Vağüdü (Sisiyan rayonu), Vartanazor, Aldərə (Mehri rayonu) və başqa məktəblərdə təlimin əməklə birləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Məktəblərdə emalatxanalar təşkil edilmişdi ki, bu da əmək təliminin effektivliyini daha da artırırdı.

Lakin 1937-ci ildə, nədənsə, tədris planından əmək təlimi çıxarıldı və məktəblərdəki emalatxanalar ləğv edildi. Ancaq 1939-cu ildə etibarən yenidən əmək təlimi tədris planında öz yerini tutdu.

Beləliklə, 1931—1941-ci illərdə ermənilərin istək və arzusunun əksinə olaraq respublikadakı Azərbaycan məktəblərinin şəbəkəsi genişləndi, təlim və tərbiyə sahəsində xeyli müvəffəqiyyət qazandı.

Müəllim kadrları

Orta məktəb şəbəkəsinin genişlənməsi müəllim kadrları hazırlığına diqqəti daha da artırmağı tələb edirdi. Respublikada icbari ibtidai təhsilin başa çatdırılması, yeddiillik icbari təhsilə keçilməsi və orta məktəb şəbəkəsinin genişləndirilməsi müəllim problemini ciddi bir məsələ kimi qarşıya qoymuşdu. Bunun üçün dövlət iki əsas məsələni həyata keçirməli idi:

1. Müəllimlərin kəndlərdə nüfuzlarını gücləndirmək üçün onların hüquqlarını aydınlaşdırmaq və iqtisadi vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq.

2. Yeddiillik və orta məktəb şəbəkəsinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq kəndlərdə və qəzalarda ali təhsilli müəllimlərin olması üçün tədbirlər görmək.

Yuxarıda göstərilən tədbirlərlə əlaqədar olaraq MK xalq maarif orqanlarına tapşırırdı ki, gənc nəslin təlim-tərbiyəsi kimi məsuliyyətli və fəxri vəzifələri müəllimin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməsi üçün aparıldığı işdə ona hər vasitə ilə lazımi şərait yaradılsın.

MK-nın 1932-ci il 25 avqust tarixli qərarında göstərilirdi ki, müəllimin əmək haqqını vaxtında vermək, mənzili, ailəsi, istirahəti qayğısına qalmaq və onun gündəlik ehtiyacına həssas münasibət bəsləmək lazımdır. Müəllim uşaqları texnikumlara və ali məktəblərə fəhlə uşaqları ilə bərabər hüquqda qəbul edilməlidir.

Ermənistan Komsomol Komitəsi 1931-ci ildə 1000 nəfər komsoluçunu kəndlərdə müəllim işləməyə göndərdi. Başqa işdə işləyən müəllimlər pedaqoji sahəyə qaytarıldılar. Bunların sırasında az da olsa azərbaycanlılar var idi.

İrəvan şəhəri istisna olmaqla 1936-cı ildə Ermənistandakı Azərbaycan məktəblərində bir nəfər də olsun ali təhsilli müəllim yox idi. Həmin il Ermənistandakı azərbaycanlı məktəblərində 551 müəllim çalışırdı. Onlardan yalnız 5 nəfərinin ali təhsili var idi. Onlar da İrəvan şəhərindəki məktəblərdə dərs deyirdilər. Ermənistan hökuməti bilərəkdən Azərbaycan məktəblərini pedaqoji kadrlarla təmin etmək üçün heç bir tədbir görmürdü.

1935-ci ildə təşkil edilən Leninakan ikiillik Qiyabi Pedaqoji Müəllimlər İnstitutunu 1947-ci ildə 31 nəfər bitirdi və işləmək üçün kəndlərə göndərildi. Bu işə mövcud tələbat baxımından çox az idi.

Azərbaycan məktəblərinin ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsində yol verilmiş nöqsanlar ciddi narazılıqlara səbəb olurdu. Yenidən milli münaqişə zəminində toqquşmaların yaranacağından qorxuya düşən Ermənistan rəhbərliyi 1937-ci ildə Yerevan Pedaqoji İnstitutunda Azərbaycan bölməsinin açılmasına razılıq verdi. Sonralar bu şəbəkənin Azərbaycan məktəblərini ixtisaslı müəllim kadrları ilə təmin etməkdə böyük rol oynamışdır.

1941-ci ildə Böyük Vətən müharibəsi başladı. İxtisaslı müəllimlərin bir qismi orduya səfərbər edildi. Onsuz da kadr problemi mövcud idi, müharibə bu problemi daha da dərinləşdirdi. Məktəblər və müəllimlər öz işlərini müharibə şəraitinin yeni tələblərinə uyğun qurmağa başladılar.

Böyük Vətən müharibəsi dövründə məktəblərin yeni vəzifələri

Sovet xalqları dinc mədəni quruculuqla məşğul olduqları bir vaxtda, alman faşistləri müharibə elan etmədən vətənimiz saydığımız SSRİ üzərinə hücum etdilər. Bununla da Böyük Vətən müharibəsi başlandı. Kommunist partiyası alman faşistləri üzərində qələbə çalmaq və vətəni müdafiə etmək məqsədi ilə bütün sovet xalqlarını səfərbərliyə aldı. Müharibənin ilk illərində ərazimizin bir hissəsinin tutulmasına, cəbhədəki vəziyyətlə əlaqədar yaranan çətinliklərə baxmayaraq, məktəblər əvvəlki kimi öz fəaliyyətlərini davam etdirməkdə idi. Lakin müharibə məktəblərə də öz mənfi təsirini göstərməyə başladı. Düşmən hücumunun qarşısını almaq üçün hərbi səfərbərliyə alınanlar içərisində müəllimlər də var idi. Bu hal məktəblərimizin müəllim kadrları ilə təmin edilməsini daha da çətinləşdirdi. Bir tərəfdən də ataları cəbhəyə getmiş yuxarı sinif şagirdlərinin bir qismi ailədə və kolxozda atalarını əvəz etməyə məcbur oldular. Bu da şagirdlərin məktəbdən qismən yayınması və icbari təhsildən kənar qalması ilə nəticələndi.

Müharibə illərində xalq maarifi işçilərinin qarşısında duran mühüm vəzifə əsasən aşağıdakılardan ibarət idi:

1. Məktəblərin fəaliyyətini davam etdirmək.
2. Məktəbyaşlı uşaqları məktəblərə cəlb etmək.
3. Məktəbləri müharibənin tələblərinə uyğun olaraq yenidən qurmaq.
4. Valideyni orduya səfərbər olmuş məktəbli uşaqların təhsildən yayınmamaları üçün nəzarəti artırmaq.
5. Məktəblərdə təlim-tərbiyə işinin keyfiyyətini yüksəltmək.
6. Şagirdlərdə Vətənə məhəbbət, düşməyə nifrət hissi aşılamaq.
7. İcbari təhsili həyata keçirmək və s.

Xalq maarifi işçiləri rayon və kəndlərdə müharibənin doğurduğu ehtiyacları aradan qaldırmağa, məktəbdən yayınmanın qarşısını almağa və şagirdlərin məktəblərə cəlb edilmələrinə çalışırdılar. Bunun üçün, ataları cəbhəyə getmiş oğlan və qızlara pulsuz yemək, paltar və tədris ləvazimatı verilirdi. Ehtiyacı olan uşaqlara ictimaiyyətin iştirakı ilə hər cür yardım göstərilirdi.

Müharibə dövründə mühüm vəzifələrdən biri də sahibsiz və baxımsız uşaqlara sahib durmaq və onların təlim-tərbiyəsini təşkil etmək

idi. Bu işə müharibənin ilk günündən başlanmışdı. Həmin uşaqlar dövlət uşaq evlərinə cəlb olunurdular. Bu işdə kənd sovetləri daha yaxından iştirak edirdilər.

Görülən tədbirlər nəticəsində şagirdlərin məktəbdən yayınmaması və məktəbyaşlı uşaqların təhsilə cəlb edilməsi işi nisbətən yerinə yetirilsə də, təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün görülən işlər get-gedə çətinləşirdi. Ona görə ki, ixtisaslı müəllimlərin orduya göndərilməsi ilə əlaqədar olaraq onları ixtisası olmayan və əzsavadlılar əvəz etmişdi ki, bu da şübhəsiz, təlim keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olurdu. Ancaq 1943-cü ilin axırlarından cəbhədə SSRİ-nin xeyrinə dönüş yaranması 1944-cü ildən başlayaraq ordudakı müəllimlərin bir hissəsinin tərxis edilməsinə imkan verdi. Bu işin baş tutması ilə müəllim çatışmazlığının qarşısı bir qədər alındı və təlimin səmərəli təşkilinə şərait yaradıldı.

Müharibə illərində bundan əlavə, məktəbin yuxarı sinif şagirdlərinə hərbi hazırlıq, hava hücumundan müdafiənin elementar hissələri və sanitariya işləri xüsusi proqramla öyrədilirdi. Bununla da, şagirdlər sadə hərbi texnikadan baş çıxarıp, özünə və yoldaşlarına ilk yardım göstərməyi bacarırdılar.

Müharibə şəraitində, digər sahələrdə olduğu kimi, məktəblər də öz işlərini yenidən qurdular. Yeni şəraitdə məktəblərin qarşısında duran konkret vəzifələr əsasən aşağıdakılardan ibarət idi:

1. Mübariz və alovlu vətənpərvərlər yetişdirmək.
 2. Şagirdləri ictimai-faydalı işlərə cəlb etmək.
 3. Məktəblərdə ideya-siyasi tərbiyə işlərini qüvvətləndirmək.
 4. Şüurlü intizam tərbiyəsini gücləndirmək.
 5. Şagirdlərin bədən tərbiyəsi və çağırışa qədər hərbi hazırlıq işlərini qaydaya salmaq.
 6. Hazırkı dövrün tələblərinə uyğun dərsliklər tərtib etmək işini respublikanın lazımı orqanlarının qarşısında əsas vəzifə kimi qoymaq.
 7. Məktəblərdə təlimin müharibə şəraitinə uyğunlaşdırılması üçün birinci növbədə tədris planı və proqramını nəzərdən keçirmək.
- Qərbi Azərbaycan məktəblərinin tədris planı Azərbaycan SSR məktəblərinin tədris planlarına uyğunlaşdırılmışdı. Tədris planlarının tərkibində müharibə şəraiti də nəzərə alınmışdı.

**Təlim Azərbaycan dilində olan ibtidai, yeddüillik və orta məktəblərin
1944—1945-ci dərs ili üçün
TƏDRİS PLANI**

№	Fənlər	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
1.	Ana dili və ədəbiyyat	12	9	8	7	9	6	4	2	2	1/2
2.	Ədəbiyyat	-	-	-	-	-	-	-	3/2	3/2	4/3
3.	Erməni dili	-	-	-	-	2	2	1/2	2	2	1
4.	Rus dili	-	4	5	5	6	6	6	3	3	3
5.	Rus ədəbiyyatı	-	-	-	-	-	-	-	2	2	2
6.	Hesab	7	6	6	6	6	-	-	-	-	-
7.	Cəbr, həndəsə, triqonometriya	-	-	-	-	-	5	6/5	5	6/5	7/6
8.	Təbiət	-	-	-	3/2	2	3/2	2	2	2/1	-
9.	Tarix	-	-	-	2	2	2/3	2	-	3/4	3/4
10.	Cəqrafiya	-	-	-	2	3	2	2	2	2	-
11.	SSRİ Konstitusiyası	-	-	-	-	-	-	2	2	2	-
12.	Fizika	-	-	-	-	-	2	2	3	2/3	4
13.	Astronomiya	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
14.	Kimya	-	-	-	-	-	-	2	2	2/3	3
15.	Xarici dil	-	-	-	-	-	1	1	2	2	2
16.	Fiziki tərbiyə	1	1	2	2	2	2	2	-	-	-
17.	Çağırışa qədər hərbi hazırlıq	-	-	-	-	-	-	-	2	2	2
18.	Rəsmxət	-	-	-	-	-	-	1	1	1	1
19.	Rəsm	1	1	1	0/1	-	-	-	-	-	-
20.	Şərqi	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-
21.	Hüsnxət	2	2	2	-	-	-	-	-	-	-
	CƏMI:	24	24	25	28	32	31	33	36	36	34

Qarışıq məktəblərin (oğlan və qız) VIII—X siniflərində çağırışa qədər hərbi hazırlıqdan bir saati fiziki tərbiyəyə verilmiş, qızlar isə hərbi hazırlıqdan azad edilmişdilər. İrəvan şəhərindəki qızlar məktəbində isə həmin iki saatdan bir saati fiziki tərbiyəyə, bir saati isə biçib-tikməyə və əl işinə verilmişdi.

Müharibənin törətdiyi zərurət nəticəsində bu tədris planında çağırışa qədər hərbi hazırlıq saatlarının verilməsi onu əvvəlki tədris planlarından fərqləndirən əsas cəhət idi.

Məktəblilərdə hərbi hazırlığı gücləndirmək üçün 1943-cü ildə şəhərlərdə və qəsəbələrdə oğlanların qızlardan ayrı məktəblərdə oxumaları üçün qərar qəbul edildi (oğlan və qız məktəbləri 1954-cü ildən sonra birləşdirilmişdi). Bununla da məktəblərdə bədən tərbiyəsini keyfiyyəti qismən yaxşılaşdırıldı. Görülən tədbirlərdə məqsəd o idi ki, şagirdlər fiziki cəhətdən möhkəm, iradəli, davamlı, intizamlı olmaqla bərabər, hazırkı dövrün hərbi texnikasından baş çıxara bilsin və özünümüdəfiə bacarığına malik olmaqla, vətəni müdafiə etmək üçün nə etməli olduğunu əvvəlcədən şüurlu şəkildə başa düşsün və düşməne qarşı nifrət hissində tərbiyə olunsun.

Bu məsələnin həyata keçirilməsi üçün məktəblər öz işlərini elə qurmali idilər ki, bu vaxta qədər mövcud olan tədris proqramlarına xələl gəlməsin. Məktəblər bu bərdə çətinlik qarşısında qalmadılar. Maarif orqanları tərəfindən yeni dərslilər və proqramlar hazırlandı.

Rayon partiya komitələri, xalq maarif şöbələri və komsomol komitələrinin məsləhəti ilə cəbhəyə yardım etmək üçün məktəblər şagirdlərin qüvvəsinə müvafiq olaraq kolxoz və sovxozlarda aşağıdakı işləri yerinə yetirmişlər:

1. Kolxoz və sovxozların tarla, bostan və başqa məhsul toplanışında iştirak etmək.

2. Sənaye üçün metal qırıntıları toplamaq.

3. Öz məktəblərini təmir etmək və qış yanacağı ilə təmin edilməsində iştirak etmək.

4. Başçısı cəbhədə olan ailələrə maddi və mənəvi kömək göstərmək və s.

Məktəblilərin cəbhəyə köməyi müxtəlif və çoxsahəli idi. Onlar kənd ərazisində və evlərində olan lazımsız və az lazımlı dəmir və başqa metal qırıntılarını toplayaraq dövlətə təhvil verirdilər. Bu işdə məktəb pioner və komsomol təşkilatları əsas rol oynayırdılar. Bütün məktəblər hər il cəbhəyə və hərbi xəstəxanaya onlarca bağlama göndəridilər. Bu işdə ayrı-ayrı məktəbləri fərqləndirmək mümkün deyildi, çünki müharibə dövründə bu, kütləvi hal almışdı. Şurnuxu, Şeki, Qızılıq, Oxdar, Nüvədi, Şışqaya, Zəhmət, Qovşuq, Şəhərcik, Dəmirçi-

lər, Zod, Böyük Məzrə, Ağbulaq, Şorca və onlarca digər məktəblərin şagirdləri daha çox fərqlənirdilər.

Məktəblilərin əsgər ailələrinə köməyi diqqəti daha çox cəlb edirdi. Bu məqsədlə məktəblərdə «yardım dəstəsi» təşkil edilmişdi. Onlar əsgər ailələrinin mal-qarasının saxlanılmasına, onlara yem toplanmasına, qışlamaq üçün pəyə və tövlələrin təmir edilməsinə, qış yanacağı üçün meşədən odun gətirilməsinə və imkanı olmayan əsgər ailələrinin taxılının dəyirməndə üyüdülməsinə kömək edirdilər.

Bəzi ibtidai məktəblər yeddiilliyə çevrildi. Məsələn, Sisiyanın Urud və Qafanın Pəyham ibtidai məktəbi 1941-ci ildə yeddiillik məktəb kimi fəaliyyətə başladı.

Müharibənin törətdiyi çətinlik və məhrumiyətlərə baxmayaraq, məktəblər fəaliyyətini davam etdirirdi. Qabaqcıl müəllimlərin sayı ilbəl artırdı. Belələrinə Qafan rayonu Şəhərcik məktəbinin müəllimlərindən Zeynalov Cəlali, İmaməliyev Bəhlulu, Rüstəmov Cahangiri və başqalarını nümunə göstərmək olar. Məzunlardan müharibə və müharibədən sonrakı illərdə Qəhrəmanov Qəhrəman tibb elmləri doktoru, Kərimov Bilal, Bəxtiyarov İbrahim, Ələkbərov Şahsuvar, Heydərov Mikayıl, Qurbanov Sultan müxtəlif sahələr üzrə elmlər namizədi alimlik dərəcələri almışlar.

Cəlali Zeynalov, Bəhlul İmaməliyev və Cahangir Rüstəmovun müharibə və müharibədən sonrakı dövrdəki xidmətləri yüksək qiymətləndirilmiş, onlara «Əməkdar müəllim» fəxri adı verilmişdir.

Bu cür müsbət təcrübə nümunələri təkcə Şəhərcik məktəbində deyildi. Qafan şəhər məktəbində Məmmədov Həsənخان, Babayev Piri, Əsədov Əsəd, Əmirova Suvarə, Sisiyanın Qızıl Şəfəq kəndində Quliyev Kamran, Gorusun Şurnuxu kəndində Əliyev Murtuza, Quliyev İmran, Həsənov Yunus, Həsənov Əvəz və başqalarını göstərmək olar ki, onlar müharibə dövründəki işləri ilə şöhrətlənmişlər.

Görülən tədbirlərə baxmayaraq, məktəblərdə təlim-tərbiyə sahəsində bir sıra qüsurlara da yol verilmişdi. Belə qüsurlardan biri də istehsalatdan məktəblərə keçən «sosializm yarış» idi.

Sosializm yarış ilə əlaqədar olaraq məktəblər, siniflər, müəllimlər və şagirdlər arasında bağlanan yarış müqaviləsinə əsasən əla və yaxşı qiymət veriləcək şagirdlərin miqdarı əvvəlcədən müəyyən edilir-

di ki, bu da təlim keyfiyyətinin aşağı, mənimsəmə faizinin isə formal olaraq yüksəlməsinə səbəb olurdu.

Bu barədə «Pravda» qəzeti 13 aprel 1944-cü il tarixli baş məqaləsində yazırdı: «Mexaniki bir surətdə məktəbin təlim işinə köçürülmüş olan yarış, məktəbdə təlimin keyfiyyətinə və intizamına zərər vurmuşdu». SSRİ XKS-nin qərarı ilə 1944-cü ildən «sosializm yarış» məktəblərdən götürüldü.

Məktəblərdə təlimin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə SSRİ XKS 21 iyul 1944-cü ildə qərar qəbul etdi. Həmin qərarla göstərilirdi ki, ibtidai və yeddiillik məktəbi bitirən şagirdlərin məcburi buraxılış imtahanları vermələri, orta məktəbi bitirən şagirdlərin isə kamal attestatı imtahanları vermələri müəyyən edilsin. Buraxılış və kamal attestatı imtahanlarının verilməsi 1944—1945-ci tədris ilindən etibarən həyata keçirilirdi. Bundan əlavə, həmin qərarla bütün fənlərdən yüksək müvəffəqiyyət qazanan və əxlaqı əla olan şagirdlərə qızıl və gümüş medallar verilməsi də müəyyənləşdirilmişdi ki, bu da müəllim və şagirdin məsuliyyətini artırır.

Müharibə illərində bütün çətinliklərə baxmayaraq, dövlət və partiya xalq maarifinə ayrılan büdcəni ilbəl artırmışdır. Bunu aşağıdakı cədvəldən görmək olar:

№	İllər	Büdcə
1.	1942	116537 min
2.	1943	135766 min
3.	1944	195936 min
4.	1945	211300 min

Hakimiyyətin bütün pillələrində yalnız ermənilərin çalışması göstərilən vəsaitdən Azərbaycan məktəblərinə ayrılmış miqdar erməni məktəbləri ilə müqayisədə son dərəcədə az olmuşdur. Bu da Azərbaycan məktəblərinin həmin illərdə tədris maddi bazasının çox zəif olmasına gətirib çıxarmışdır. Lakin azərbaycanlıların şəxsi təşəbbüsü və birgə səyləri nəticəsində 1944—1945-ci tədris ilində Azərbaycan məktəblərində təlim keyfiyyəti müharibənin əvvəlki illərinə nisbətən yaxşılaşdı, müəllim kadrları öz işlərini dövrün tələbləri səviyyəsində qurmağa başladılar.

**Qərbi Azərbaycan məktəbləri müharibədən
sonrakı illərdə**

Alman faşizminə qarşı aparılan Böyük Vətən müharibəsi 1945-ci ilin 9 mayında SSRİ-nin qələbəsi ilə qurtardı. Bu müharibədə 600 min azərbaycanlı səfərbərliyə alınmış, onlardan 400 mini cəbhədən qayıtmamışdır. Cəbhədə həlak olanların bir qismi müəllimlər idi.

Beləliklə, çoxdan gözlənilən dinc quruculuq dövrü başladı. Dinc quruculuq dövründə hökumətin məktəblər qarşısında qoyduğu vəzifələr aşağıdakılardan ibarət idi:

1. Təlim-tərbiyə işinin keyfiyyətini daha da yaxşılaşdırmaq.
2. İki il bir sinifdə qalan şagirdlərin sayını azaltmaq.
3. Məktəb şəbəkəsini genişləndirmək.
4. Məktəblərin maddi-texniki bazasını yaxşılaşdırmaq.
5. Müəllim kadrları hazırlığını gücləndirmək, onların keyfiyyətcə inkişafını təmin etməklə bərabər, iqtisadi vəziyyətlərini ardıcıl olaraq yaxşılaşdırmaq.
6. Ümumi icbari təhsili həyata keçirmək və s.

Müharibənin qurtarması ilə əlaqədar olaraq, adı çəkilən tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün şərait yaranmışdı. Məktəblərdə təlim-tərbiyə işlərinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün ixtisaslı müəllimləri dərhal ordudan tərxis etdilər. Bu işə dövlət hələ 1944-cü ildən başlamışdı. Məktəblərin əsasən ixtisaslı müəllim kadrları ilə təmin edilməsi təlim və tərbiyəyə müsbət təsir etməyə başladı. Təlimin keyfiyyətinin yüksəlməsi özünü birinci növbədə iki il bir sinifdə qalan şagirdlərin sayının azalması göstərdi. Müharibədən sonrakı ilk illərdə Azərbaycan məktəblərində iki il bir sinifdə qalan şagirdlərin sayı 45-50% azaldı.

Müharibədən sonrakı dövrdə partiya və dövlət qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də gənc nəslin ideya saflığı tərbiyəsi idi. Bu bərədə 1946—1947-ci illərdə ÜİK(b)P MK məfkurə məsələlərinə dair qərarlar qəbul etmişdi. 14 avqust 1946-cı il tarixli «Zvezda» və «Leninqrad» jurnalları haqqındakı qərarla göstərilirdi: «Sovet ədəbiyyatının vəzifəsi gəncləri düzgün tərbiyə etməkdən, onların tələblərinə cavab verməkdən, gümrah, öz işinə inanan, maneələrdən qorxmayan, hər cür maneələri aradan qaldırmağa hazır olan yeni insan tərbiyə etməkdən, dövlətə yardım göstərməkdən ibarətdir». Bu vəzifə əsasən xalq maarifi üzərinə düşürdü.

Uşaqların ümumi icbari təhsillə əhatə edilmələri üçün müharibədən sonrakı ilk illərdə Azərbaycan məktəbləri qismən təmir edildi və şəbəkə genişləndirildi.

SSRİ Ali Sovetinin 1946-cı il mart sessiyasında qərara alındı ki, müharibədən sonrakı birinci beşillikdə (1946—1950) yeddiillik icbari təhsil həyata keçirilsin.

Görülən tədbirlər nəticəsində yeddiillik icbari təhsil 1956—1957-ci tədris ilində başa çatdı. Yeddiillik məktəbi bitirənlər ya orta məktəbin VIII sinfinə, ya da orta ixtisas məktəblərinə daxil olurdular. Məktəbdən yayınma minimuma endirilmişdi. 1956—1957-ci tədris ilində təkcə Zəngəzurdakı Gorus, Qafan, Sisiyan və Mehri rayonlarında 9 orta, 24 yeddiillik və 17 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan məktəblərinin əldə etdiyi nailiyyətlərdən biri də qızların təhsilə daha çox cəlb olunması idi.

Müharibədən sonra dinc quruculuq dövründə xalq maarifinin qarşısında duran mühüm vəzifə müharibə dövründə mövcud olan tədris plan və proqramlarını nəzərdən keçirmək və onları təkmilləşdirməkdən ibarət idi. 1951—1952-ci dər il üçün tərtib edilmiş tədris planında dəyişikliklər olundu.

**Təlim Azərbaycan dilində olan ibtidai,
yeddiillik və orta məktəblərin
1951—1952-ci dər il üçün
TƏDRİS PLANI**

№	Fənlər	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
1.	Ana dili və ədəbiyyat	12	9	8	7	9	6	4	2	2	1/2
2.	Ədəbiyyat	-	-	-	-	-	-	-	3/2	3/2	4/3
3.	Erməni dili	-	-	-	-	2	2	1/2	2	2	1
4.	Rus dili	-	4	5	5	6	6	6	3	3	3
5.	Rus ədəbiyyatı	-	-	-	-	-	-	-	2	2	2
6.	Hesab	7	6	6	6	6	2	-	-	-	-
7.	Cəbr, həndəsə, triqonometriya	-	-	-	-	-	5	6/5	5	6/5	7/5
8.	Təbiət	-	-	-	3/2	2	3/2	2	3/2	2/1	-
9.	Tarix	-	-	-	3/2	2	2/3	2	3/2	3/4	3/4
10.	SSRİ Konstitusiyası	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
11.	Coğrafiya	-	-	-	2	3	2	2	2	2	-

12. Fizika	-	-	-	-	-	2	2	3	2/3	4
13. Astronomiya	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
14. Kimya	-	-	-	-	-	-	2	2	2/3	3
15. Xarici dil	-	-	-	-	-	-	1	1	2	2
16. Fiziki tərbiyə	-	1	2	2	2	2	2	-	-	-
17. Çağırışa qədər hərbi haz.	-	-	-	-	-	-	-	2	2	2
18. Rəsmxət	-	-	-	-	-	-	1	1	1	1
19. Rəsm	1	1	1	0/1	-	-	-	-	-	-
20. Şərqi	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-
21. Hüsnxət	2	2	2	-	-	-	-	-	-	-
CƏMI:	23	24	25	27,5	32	32	33	34	34	34,5

1951—1952-ci dərs ilinin tədris planında riyaziyyat fənninə verilən saatlar aşağıdakı kimi planlaşdırılmışdı

Siniflər	Fənlər	I yarım il (17 həftə)	II yarım il (16 həftə)	İl ərzində saatların cəmi
VI	1. Cəbr	3 (51)	3 (48)	99
	2. Həndəsə	2 (34)	2 (32)	66
	3. Həsab	2 (34)	2 (32)	66
	Cəmi:	7	7	231
VII	1. Cəbr	3 (51)	3 (48)	99
	2. Həndəsə	3 (51)	2 (32)	83
	Cəmi:	6	5	182
VIII	1. Cəbr	3 (51)	2 (32)	83
	2. Həndəsə	2 (34)	3 (48)	82
	Cəmi:	5	5	165
IX	1. Cəbr	2 (34)	1 (16)	50
	2. Həndəsə	2 (34)	2 (32)	66
	3. Triqonometriya	2 (34)	2 (32)	66
	Cəmi:	6	5	182
X	1. Cəbr	3 (51)	2 (32)	83
	2. Həndəsə	2 (34)	1 (16)	50
	3. Triqonometriya	2 (34)	3 (48)	80
	Cəmi:	7	6	213

Bütün SSRİ-də olduğu kimi, Ermənistandakı Azərbaycan məktəbləri də dövlətin perspektivli yeddiillik (1959—1965) və beşilliklər (1966—1970, 1970—1975, 1975—1980-ci illər) planını həyata keçirirdi.

rərkən, nəinki müxtəlif tip məktəb şəbəkəsi genişlənməmiş, hətta şagird kontingenti də kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişmişdi. Xalq maarifi işçilərinin, məktəb rəhbərlərinin, müəllimlərin fəaliyyəti nəticəsində 1956-cı ildə yeddiillik icbari təhsilin həyata keçirilməsi müvəffəqiyyətlə başa çatmışdı. 1959-cu ildən səkkizillik icbari təhsilə başlanılmışdı.

Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin 12 noyabr 1958-ci il tarixli «Məktəbin həyatla əlaqəsini daha da inkişaf etdirmək haqqında» qərarı əsasında respublikadakı yeddiillik məktəblər 1959—1961-ci illərdə səkkizillik məktəblərə, mövcud onillik məktəblər isə onbirillik məktəblərə çevrildi.

Ümumi əmək hazırlığına geniş yer verilməsi barədə dövlətin 12 noyabr 1958-ci il tarixli qərarına əsasən orta məktəblərdə təhsilin ikinci mərhələsində, yəni orta məktəblərin yuxarı siniflərində müəyyən peşə öyrətmək nəzərdə tutulmuşdu. Bu tədbir gənclərin zehni əməklə bərabər, fiziki əməklə də məşğul olmalarına və cəmiyyət üçün faydalı adamlar kimi yetişmələrinə, gələcəkdə müəyyən bir peşəyə sahib olmalarına şərait yaratmaq məqsədi daşıyırdı.

Göstərilənləri həyata keçirmək üçün respublikada yeni tip məktəblər yaradılmasına və inkişaf etdirilməsinə başlandı. Bu tip məktəblərdən biri internat məktəblər idi. Bu məktəblərdə təlim əməklə birləşdirilmişdi. Yeni tipli məktəblərdən biri də günüzadılmış məktəblər və məktəblərdə günüzadılmış qruplar idi.

Şagirdlərə orta məktəblərin yuxarı siniflərində müəyyən bir peşənin öyrədilməsi təcrübəsi özünü nəzərdə tutulduğu qədər doğrultmadı. Məqsəd ondan ibarət idi ki, orta məktəbi bitirən hər bir gənc müəyyən peşəyə sahib olsun və ali məktəbə daxil ola bilməyönlər istehsalatda öyrəndiyi peşə üzrə işləyə bilsinlər. Lakin təlimlə bərabər, orta məktəblərdə şagirdlərə hər hansı bir peşə öyrətməyin mümkün olmadığı aşkar oldu. Bu səbəbdən Sov. İKP MK-nın və hökumətin qərarı ilə 1964—1965-ci tədris ilində onbirillik təhsil yenidən onillik təhsillə əvəz olundu. Lakin məktəblərdə sınaqdan çıxmış və kənd məktəblərində daha geniş tətbiq edilən əmək təlimi və ictimai-faydalı əmək saxlanıldı.

Sov. İKP-nin XXIII qurultayının qərarlarında, Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin «Orta ümumtəhsil məktəblərinin işini daha da yaxşılaşdırmaq haqqında» 1966-cı ilin noyabrında qəbul etdiyi qərarla ümumi orta təhsilə keçmək üçün xalq maarifi orqanları və müəllimlər

qarşısında müəyyən vəzifələr qoyulmuşdur. Qurultayın qərarında göstərilirdi ki, yeni beşillikdə (1966—1970-ci illər) ümumi icbari orta təhsilə keçilsin. Eyni zamanda qərarda ümumi icbari orta təhsilə keçmək üçün görülməsi vacib olan məsələlər də öz əksini tapmışdır.

Ümumi icbari orta təhsilə keçilməsi ilə bağlı məsələlər aşağıdakılardan ibarət idi:

1. Orta məktəb şəbəkəsini genişləndirmək.
2. Bütün ixtisaslar üzrə müəllim kadrları hazırlamaq.
3. İmkan daxilində çoxnövbəliliyi ləğv etmək, bir növbədə dərs keçmək.

4. Məktəb binaları tikintisini genişləndirmək.
5. Məktəbləri texniki və əyani vasitələrlə təmin etmək.
6. Təlim və tərbiyənin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq.

Müharibədən sonra məktəb şəbəkəsi genişlənsə də, məktəb tikintisi, xüsusilə də Azərbaycan məktəbləri üçün tədris binalarının inşası geri qalırdı. Məktəblərin əksəriyyəti köhnə binalarda yerləşdirilmişdi, müasir tələbatı ödəmirdi. Belə ki, 70-ci illərdə Ermənistanın bütün erməni məktəbləri yeni məktəb binası ilə təmin edilmişdi. Bu, azərbaycanlıların narazılığına səbəb oldu. Məcburiyyətdə qalan Ermənistan hökuməti azərbaycanlılar yaşayan bəzi rayon və kəndlərdə də yeni məktəb binası tikməyə başladı.

Amasiya rayonunun mərkəzində 1176 yerlik, Güllücə kəndində 320, Vardanes (Basarkeçər) rayonunun Əzizli kəndində 320, Quqark rayonunun Şaumyanavan qəsəbəsində 624, Kalinino rayonunun Mixaylovka kəndində 1176, Gorus rayonunun Şurnuxu kəndində 192 yerlik məktəb binaları tikilib istifadəyə verilmişdi. Bu məktəblər Qərbi Azərbaycandan soydaşlarımızın qovulma ərəfəsində tikilmişdi. Gorus rayonunda rəhbər işdə işləyən ermənilərdən birinə sual verəndə ki: «Nə yaxşı Şurnuxu kəndində məktəb və doğum evi tikdiniz?» — Cavabı qısa olmuşdu: «Özümüz üçün tikirik». Həmin kənddən azərbaycanlıların vəhşicəsinə qovulması və ermənilərin yerləşdirilməsi ilə erməninin dedikləri reallaşdı.

Günüzadılmış məktəb və qrupların təşkil edilməsi məktəb tikintisinin daha da genişləndirilməsini tələb edirdi. Günüzadılmış məktəblər Sov. İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı ilə 1960-cı ilin sentyabrından xalq maarifi sisteminə daxil edilmişdi. Bu cür məktəblər

I növbədə dərs keçir və II növbədə müəllimlərin rəhbərliyi ilə müxtəlif tərbiyəvi tədbirlər həyata keçirirdilər. Valideyn və dövlət hesabına şagirdlərə isti yemək verilirdi. Burada müəllimlərdən başqa tərbiyəçilər də fəaliyyət göstərirdilər, lakin belə məktəblərin sayı çoxluq təşkil etmirdi.

Gənclərin işdən ayrılmadan axşam və qiyabi ümumtəhsil məktəblərində oxumaları geniş yayılmışdı. Bu tip məktəblər üçsinfli (IX, X, XI) idi. Gündüz məktəbinin VIII sinfini bitirib işləyən oğlan və qızlar imtahansız həmin məktəblərin IX sinfinə qəbul olunurdular.

Erməni məktəbləri fənn kabinetləri, laboratoriyalar, linqafon kabinetləri, kinoaparlar, radio qovşağı, televizor, maqnitofon və digər texniki vasitə və əyani vəsaitlərlə təmin edildikdən sonra Azərbaycan məktəblərində bu işə başlanılmışdı (O da başa çatdırılmadı).

Azərbaycan məktəblərinin və orada təhsil alan şagirdlərin sayı aşağıdakı cədvəldəki kimi olmuşdur:

Tədris ili	Məktəblərin sayı	Şagirdlərin sayı
1922—1923	36	1521
1929—1930	112	5987
1930—1931	162	9536
1932—1933	221	18362
1969—1970	218	42541
1976—1977	201	51599
1979—1980	197	48681

Cədvəldən görüldüyü kimi, müharibədən sonrakı illərdə Qərbi Azərbaycanda ümumtəhsil məktəblərinin sayı ildən-ilə azalmağa başlamışdır. Bunun bir neçə səbəbi var idi. Bu səbəblərdən biri Ermənistan hökumətinin təşəbbüsü, təkidi və SSRİ-nin razılığı ilə müharibədən sonra BMT-nin 1947-ci ildə xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR-yə gəlməsi barədə qərar qəbul etməsi olmuşdur. Bundan sonra Rusiya hökumətinin, xüsusilə İ.Stalin və A.Mikoyanın himayəsi sayəsində Yaxın və Orta Şərqi səpələnmiş erməni ailələri Qərbi Azərbaycan torpağında yaradılmış Ermənistan SSR-yə köçürüldü. Bununla da Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlıların dövlət səviyyəsində dördüncü kütləvi deportasiyası başladı. 1948—1953-cü illərdə həyata keçiri-

lən deportasiya kağız üzərində könüllü olsa da əslində məcburi xarakter daşıyırdı. Deportasiya nəticəsində on minlərlə azərbaycanlı ata-baba torpaqlarından çıxarılaraq Azərbaycan SSR-nin aran rayonlarında yerləşdirildilər. Minlərlə azərbaycanlı kəndi, evi, bağı-bostanı ermənilərə qaldı. Həmin kəndlərdəki Azərbaycan məktəbləri bağlandı.

Tarixən yaşadıkları dağlıq ərazidən Azərbaycan SSR-yə köçürülən əhali onların çətinliklə uyğunlaşa biləcəkləri Yevlax, İmişli, Neftçala, Salyan, Biləsuvar və digər aran rayonlarında yerləşdirildilər. Yerli şəraitə uyğunlaşa bilməyən köçgünlərin bir qismi dünyasını dəyişdi, bir qismi münasib rayonlara köçdü, az bir qismi isə yenidən ata-baba yurduna, Qərbi Azərbaycana qayıtdı. Ermənilər geri qayıdan azərbaycanlılara pis münasibət bəsləsələr də, ciddi müqavimət göstərə bilmədilər.

Köçürülən ailələrin minlərlə məktəbli uşaqları, yeni yerlərdə yerləşənə qədər, təhsildən kənar qaldılar.

Məktəb və şagirdlərin sayının azalmasının səbəblərindən biri də Ermənistanda azərbaycanlı kadrlara olan qeyri-insani münasibət idi. Azərbaycanlı ziyalılara Ermənistanda yer verilmirdi. Onların orada ən böyük vəzifəsi Azərbaycan kəndlərində ya məktəb direktoru, ya da kolxoz sədri ola bilərdi. Beynəlmiləl kəndlərdə isə bu vəzifələrə də ermənilər təyin edilirdilər. Bəzi rayonlarda əhalinin hamısını və ya əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil etməsinə baxmayaraq, aparıcı vəzifələrə ermənilər təyin edilirdilər. Əvvəllər əhalisi tam azərbaycanlılar olan rayonlarda rəhbər vəzifələrin bir qisminə azərbaycanlılar təyin edilirdilərsə də son illərdə buna da son qoyulmuşdu. Ermənilər azərbaycanlıların tutduqları vəzifədən əl çəkib respublikanı tərk etmələri üçün müxtəlif böhtan və şantajlardan istifadə edirdilər. Şantaj işində əsasən ermənilər arvadları və qızlarından istifadə edirdilər. Bəzən də bu üsul baş tutmadıqda terrora əl atır və şayə yayırdılar ki, azərbaycanlı kadr özü intihar edib (üzürlü səbəbdən elələrinin adını çəkməyə lüzum görmürük). Belə hal Basarkeçər, İrəvan, Göyçə, Qafan, Sisiyan və başqa yerlərdə baş vermişdir. Bu kimi hadisələrdən sonra bir çox ailələr və onların qohumları Qərbi Azərbaycana tərk edirdilər ki, bu da məktəb və şagirdlərin sayının azalmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycanlı kadrların işlə təmin edilməməsi səbəbindən ilk təhsilini Qərbi Azərbaycanda alan, ali təhsil almaq üçün Bakıya və digər şəhərlərə gələn gənclər burada təhsilini başa vurduqdan sonra Qərbi

Azərbaycana qayıtmırdılar. Buna görə də son illərdə Qərbi Azərbaycanda daha çox yaşlı ailələr qalmışdılar. Ermənistan hökuməti azərbaycanlı gənclərə heç bir şərait yaratmadığından gənc kadrlar və ailələr Azərbaycan Respublikasına köçüb gəlirdilər. Məhz bunun nəticəsi idi ki, son illərdə Qərbi Azərbaycan məktəblərinin əksəriyyətində ixtisaslı müəllim kadrları da çatışmırdı.

Partiyanın bütün qurultaylarında qəbul edilən qərarlarda xalq maarifi işçilərinə verilən tapşırıqlar əsas yerlərdən birini tuturdu. Sov. İKP-nin XXIV qurultayında da xalq maarifi işçiləri qarşısında ölkədə ümumi icbari orta təhsili başa çatdırmaq, gənc nəslin təlim-tərbiyəsinin keyfiyyətini daha da yaxşılaşdırmaq kimi məsul bir vəzifə qoyulmuşdu. Bu mühüm vəzifəni yerinə yetirmək üçün partiya və hökumət bir sıra həyati qərarlar qəbul edərək xalqın diqqətini həmin qərarların yerinə yetirilməsinə yönəlmişdi. Həmin qərarlardan 1972-ci ildə Sov. İKP MK-nın və Nazirlər Sovetinin «Gənclərin ümumi orta təhsilə keçməsinə başa çatdırmaq və ümumtəhsil məktəbinin daha da inkişaf etdirilməsi haqqında», səkkizinci çağırış SSRİ Ali Sovetinin VI sessiyasında (iyul 1973-cü il) qəbul edilən «SSRİ və müttəfiq respublikaların xalq qanunvericiliyinin əsasları» haqqında qanun və 1973-cü il Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin «Kənd ümumtəhsil məktəblərinin iş şəraitini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında»kı qərarında şəhərlə kənd arasında mühüm fərqlərin aradan qaldırılmasında kənd ümumtəhsil məktəblərinin böyük əhəmiyyəti olduğunu göstərməklə qeyd edilirdi: « ... kənddə təhsili daha da inkişaf etdirmək, məktəblərin tədris-maddi bazasını möhkəmləndirmək, onları ixtisaslı pedaqoji kadrlarla təmin etmək, kənd məktəblərində gənclərin təlim və tərbiyəsi səviyyəsini yüksəltmək üçün yaxın illərdə konkret tədbirlər görülsün».

Qəbul edilmiş qərarlar gənc nəslin təlim-tərbiyəsinin yaxşılaşdırılmasında müəyyən qədər rol oynamışdır.

1971-ci ildə partiyanın XXIV qurultayının ümumtəhsil məktəblərinin təkmilləşdirilməsi barədəki göstərişi Azərbaycan məktəblərində çalışan müəllimlər tərəfindən müsbət qarşılandı və həyata keçirilməsi üçün müvafiq işlər görüldü. Məktəblərin maddi-texniki bazasının inkişaf etdirilməsinə zəmin yaradıldı. Lakin Ermənistanın millətçi rəhbərləri Azərbaycan məktəblərinə əlavə maliyyə vəsaiti ayırmadılar.

1976-cı ildə Sov. İKP-nin XXV qurultayı özündən əvvəlki qurultayda xalq maarifi sahəsində irəli sürdüyü qərar və tövsiyələrin həyata keçirilməsini davam etdirməklə bərabər, ümumtəhsil məktəblərinin təkmilləşdirilməsi və keyfiyyətini daha da yaxşılaşdırmaq barədə qərar qəbul etdi. Qərarda göstərilirdi ki, indiki şəraitdə məktəblərin işini elmi-texniki tərəqqinin tələblərinə uyğun qurmaq, xüsusilə vacibdir. Bu barədə 1981-ci ildə Sov. İKP-nin XXVI qurultayının qərarında deyilirdi: «Mühüm mərhələ fəth edilmişdir – hamılıqla icbari orta təhsilə keçid başa çatdırılmışdır. İndi başlıca vəzifə məktəbdə təlimin, əmək tərbiyəsinin və mənəvi tərbiyənin keyfiyyətini yüksəltməkdən, müəllimlərin və şagirdlərin əməyinin nəticələrinə qiymət verilməsində formalizmi aradan qaldırmaqdan, təlimin həyatla əlaqəsini möhkəmlətməkdən, məktəblilərin ictimai-faydalı əməyə hazırlanmasını yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir».

Qeyd etməliyik ki, partiya qurultaylarında məktəblərdə ideya-mənəvi tərbiyəni yaxşılaşdırmaq barədə qərarlar qəbul edilsə də, Ermənistanda vəziyyət heç də bu tələblərə uyğun deyildi. Burada gizli, bəzən isə açıq-aşkar müxtəlif millətçi qruplaşmalar fəaliyyət göstərirdi. Onlar bir neçə dəfə Qarabağın dağlıq hissəsində Azərbaycana qarşı separatçı çıxışlar təklif etmiş, lakin Azərbaycan hökuməti tərəfindən qarşısı alınmışdı.

Təəssüf doğuran haldır ki, partiyanın qəbul etdiyi qərarların yerlərdə necə həyata keçirilməsi diqqətlə izlənilmirdi. Elə bu səbəbdən də erməni millətçiləri azərbaycanlılara, hətta ruslara da qarşı üzdə bir, həqiqətdə isə başqa mövqedə dururdular. Fikrimi konkret misalla dəqiqləşdirmək istəyirəm. Gorus Rayon Maarif Şöbəsində inspektor işləyən V.Kurinkovun oğlunun dəfn mərasimində mənim də iştirakımla çörək yeyilən vaxt bir nəfər rus xalqının sağlığını qeyd edərkən məclisdəki bütün ermənilər bədələrini yerə qoyaraq qəti etirazlarını bildirdilər. Bu cürə münasibətlərin nəticəsi idi ki, Ermənistanda yaşayan bütün qeyri millətlər oranı tərk etmək məcburiyyətində olmuşlar. Rusiya dövləti isə azərbaycanlıların həmişə onlara dostluq və qardaşlıq münasibətində olduğunu bilməsinə baxmayaraq, erməni millətçilərinə bir dəfə də digər xalqlara qarşı düşmənçilik, xüsusilə Azərbaycan Respublikasına qarşı işğalçılıq mövqeyindən əl çəkməsini rəsmi olaraq bildirməmişdir. Bu isə nəinki azərbaycanlıları, hətta Azərbaycanda yaşayan rusları da ciddi narahat edirdi.

Ermənistan Maarif Nazirliyinin 1980-ci il, 114 sayılı bülletenində göstərilirdi ki, 36 rayonun 21-də, 21 şəhərin 5-də Azərbaycan ümumtəhsil məktəbləri fəaliyyət göstərir və həmin məktəblərdə 48681 şagird təhsil alır. Bunu az fərqlə aşağıdakı cədvəldən aydın görmək olar:

Azərbaycan gündüz ümumtəhsil məktəblərində 1979—1980-ci tədris ilində oxuyan şagirdlərin miqdarı

Rayon və şəhərlər	Azərbaycan məktəbi					Beynəlmiləl məktəblər				
	Məktəblərin sayı	Şagirdlərin sayı	O cümlədən			Məktəblərin sayı	Şagirdlərin sayı	O cümlədən		
			İbtidai	Sekizillik	Orta			İbtidai	Sekizillik	Orta
Abovyan	-	-	-	-	-	1	26	-	-	26
Əzizbəyov	7	906	-	499	404	1	26	-	-	26
Amasiya	20	5375	-	990	4385	1	380	-	-	380
Ararat	2	1139	-	-	1139	10	1728	-	134	1594
Artaşat	1	35	-	35	-	1	22	-	-	22
Vardanes	24	9213	-	1715	7498	4	1174	-	293	881
Gorus	4	260	6	95	159	-	-	-	-	-
Quqark	5	2168	-	265	1903	1	230	-	-	230
Yeghazor	10	1367	36	742	589	4	172	-	119	53
İcəvan	5	961	28	44	892	-	-	-	-	-
Kalinin	9	2048	78	600	1370	1	153	-	153	-
Qafan	19	2738	47	1093	1598	1	22	-	22	-
Krasnoselski	11	4332	-	287	4045	1	260	-	-	260
Masis	8	4051	-	-	4051	3	832	-	-	832
Mehri	4	860	5	-	855	3	234	-	6	228
Noyanberyan	3	953	47	-	906	2	334	-	158	176
Oktamberyan						1	44	-	-	44
Razdan	2	374	-	64	310	1	158	-	158	-
Sisiyan	8	1686	-	500	1180	3	743	-	-	743

Spitak	2	1311	-	-	1311	1	68	-	68	-
Tumanyan	3	486	28	86	372	-	-	-	-	-
İrəvan şəhər	2	186	-	33	153	-	-	-	-	-
Dilican şəhər	1	79	-	79	-	-	-	-	-	-
Çermux şəhər	-	-	-	-	-	2	198	-	-	198
Qafan şəhər	3	838	-	52	786	1	231	-	-	231
Stepanavan	1	112	-	112	-	-	-	-	-	-
Cəmi:	154	41478	275	7291	33906	43	7035	-	1111	5924

Partiyanın XXVII qurultayı 1986—1990-cı illər üçün onikinci beşillik plan qəbul etdi. Bu beşillik təntənə ilə «sürətləndirmə» və «yenidənqurma» beşilliyi adlandırıldı. Xalq maarifi işçiləri, istehsalatda olduğu kimi, maarif sahəsində də nəyin və necə yenidən qurulacağını bilməsələr də, partiyanın çağırışına qoşuldular.

Lakin M. Qorbaçovun başçılığı ilə partiyanın XXVII qurultayının qəbul etdiyi qərarlar kağız üzərində qaldı. Bu qərarlar SSRİ-də başlamış siyasi və ideoloji böhranın qarşısını ala bilmədi. Əksinə M. Qorbaçovun nəticəsini dərk edə bilməyərək irəli sürdüyü «yenidənqurma» və «demokratiya» ölkədə sabitlik yaratmaq əvəzinə onu pozdu. Belə ki, Qazaxıstan, Pribaltika, Gürcüstan və Azərbaycan respublikalarında sabitliyin pozulmasına və qırğına səbəb oldu. Bu da 70 il hökmranlıq edən sovet imperiyasının dağılması ilə nəticələndi.

Keçmişdə olduğu kimi, yenə də ermənilər ölkədəki qeyri sabitlikdən və M. Qorbaçovun düşünülməmiş vədlərindən istifadə edərək Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olan Dağlıq Qarabağ məsələsini yenidən gündəmə gətirdilər. Bu da ermənilərin Azərbaycana qarşı torpaq iddiası ilə çıxış etməsinə səbəb oldu. Qərbi Azərbaycandakı 43 beynəlmiləl məktəbin Azərbaycan bölməsi öz fəaliyyətini dayandıрмаğa məcbur oldu. Digər məktəblərdə də sabitlik pozuldu.

Ermənilər azərbaycanlılar arasında qorxu və vahimə yaratmaq məqsədi ilə onların yaşadıkları mənzillərin qapısına gecələr vərəqələr yapışdırır və ünvanlarına məktublar göndərirdilər. Həmin məktub və vərəqələrdə yazılırdı: «Musurmanlar, sizinlə qonşu olmuşuq, çörək kəsmişik, əlimiz qana bulaşmamış, nə qədər sağsınız, eviniz yandırılmayıb, buradan gedin!»

Gecələr ermənilər Azərbaycan kəndlərinə basqınlar edir, kəndi gülləboran edərək camaat içərisində vahimə yaradaraq qaçırdılar. Nəticədə Ermənistandakı bütün azərbaycanlılar dövlət səviyyəsində vəhşicəsinə qovuldular. 1988-ci ilin 5 dekabrında Ermənistanda olan dəhşətli zəlzələnin dağıntıları təmizlənərkən Spitak rayonunda içərisində azərbaycanlı uşaqlar olan və hər iki başı qaynaq edilmiş dəmir boru aşkar edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, azərbaycanlılar kütləvi şəkildə qovularkən itkin düşmüş hesab edilən uşaqlar (sayı bildirilmədi) sağ ikən ermənilər tərəfindən metal boruya doldurulmuş və hər iki başı qaynaq edilmişdir. **Bu, tarixdə anoloqu olmayan erməni vəhşiliyidir.** Kəndimizdəki (Gorus rayonu Şurnuxu kəndi) yaşlı adamlar söhbət edirlər ki, ermənilər 1905-ci ildə azərbaycanlılara qarşı soyqırımını törədkən azərbaycanlıları soyunduraraq içərisində köz olan qaynar samovarı onların kürəyinə bağlayıb qovurdular. Onu da söyləyirdilər ki, məsləhətləşmə adı ilə azərbaycanlıların çoxunu böyük damlara yığıb qapısını bağlayaraq diri-diri yandırirdilər.

Son illərdə Xocalı soyqırımını törətmələri, Dağlıq Qarabağda və ona sərhəd Qubadlı, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Zəngilan, Laçın, Cəbrayıl rayonlarında yaşayan minlərlə azərbaycanlıların evlərini yandırıb talan etmələri, tarixi abidələri, muzeyləri, kitabxanaları, məktəb və səhiyyə müəssisələrini viran qoymaları, minlərlə günahsız insanları qətlə yetirmələri erməni vəhşiliyinin əyani sübutudur.

Bütün bunlara qarşı cəzasız qaldığını gören ermənilər daha da azğımlaşaraq dünyanın bir neçə ən mötəbər məclislərində uydurma erməni soyqırımını (halbuki, milli ədavətlər nəticəsində baş vermiş toqquşmalar zamanı türklər və azərbaycanlılar ermənilərdən daha çox itki vermişlər) müzakirəyə çıxarmağa da nail ola bilmişlər.

Müəllim kadrları

Hələ müharibədən əvvəl və müharibə illərində müəllim kadrlarına ciddi ehtiyac hiss edilirdi. Müharibənin son illərində və müharibədən sonrakı ilk illərdə məktəblərin müəllim kadrlarına olan ehtiyacını ödəmək üçün müəllimləri cəbhədəki vəziyyətlə əlaqədar olaraq vaxtından əvvəl ordudan tərxis etdilsə də, yenə müəllimə olan tələbat ödənilmədi.

Azərbaycan məktəblərinin əksəriyyəti ixtisaslı müəllimlərdən məhrum idi. Bir çox məktəblərdə riyaziyyat, rus dili, kimya, xarici dil və başqa fənləri qeyri-ixtisas müəllimləri tədris edirdilər. Hətta pedaqoji təhsilli ibtidai məktəb müəllimləri olmadığından həmin siniflərdə dərs deməyi ümumi orta təhsilli adamlara tapşırırdılar. Şübhəsiz, bu qisim müəllimlərin dərs dediyi məktəblərdə təlim keyfiyyəti aşağı idi.

Müharibədən sonra azərbaycanlıların öz ata-baba torpaqları olan Qərbi Azərbaycandan dövlət səviyyəsində 1948-1953-cü illərdəki deportasiyası zamanı İrəvanda Azərbaycan Pedaqoji Texnikumu və X.Abovyan adına İrəvan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan bölməsi də deportasiyaya məruz qaldı. İnstitut 1948-ci ildə Gəncəyə, texnikum isə Xanlara köçürüldü. Bundan sonra Ermənistanda qalan Azərbaycan məktəblərinin müəllim kadrları ilə təmin edilməsi ancaq Azərbaycan Respublikasından asılı oldu.

Müharibədən sonra Ermənistandakı ümumtəhsil məktəblərinin məzunlarının ali təhsil almaq üçün Azərbaycan SSR-yə axını daha da çoxaldı. Lakin Qərbi Azərbaycandan gəlib Azərbaycan SSR-də ali məktəblərə daxil olaraq müxtəlif sahələr üzrə ali təhsilli mütəxəssis kimi Ermənistana qayıtdıqdan sonra onlara qarşı münasibət qənaətbəxş olmadığına görə həmin gənclər ya Ermənistana təyinat almır, ya da 1-2 il işlədikdən sonra heç bir perspektiv olmadığını görüb, yenidən Azərbaycana qayıtmağa məcbur olurdular. Belə ki, pedaqoji təhsili olmayan mütəxəssislərə öz ixtisası üzrə ən aşağı vəzifələr təklif edilirdi. Həmin sahə üzrə erməni mütəxəssislər isə ən yüksək vəzifələri tuturdular.

Azərbaycan məktəblərinin ali təhsilli müəllimlərlə təmin olunmasında Azərbaycandakı pedaqoji institutların və Bakı Dövlət Universitetinin müstəsna rolu olmuşdur. XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan məktəblərində işləyən bütün ali təhsilli müəllimlərin 90 faizi həmin ali məktəblərdə təhsil almışdır. Bu sahədə qiyabi pedaqoji institutun rolu daha çox olmuşdur. Belə ki, vaxtı ilə müəllim kadrlarının çatışmazlığı üzündən ixtisası olmadan V—X siniflərdə dərs deməyə buraxılmış müəllimlərin ixtisasını artırmağa imkan və şərait yaratdı. Bunun nəticəsi idi ki, 1955—1956-cı tədris ilində orta məktəblərin çoxunda ixtisaslı müəllimlərin əksəriyyəti tam ali təhsilli idi. 50-ci illərdə Azərbaycan məktəbləri rus dili, xarici dil və bədən tərbiyəsi müstəsna olmaqla, digər fənlərdən ixtisaslı müəllimlərlə təmin edilmişdir.

Uzun illər bir kollektivdə çalışan müəllimlər səmimiyyətlə, qorxmadan və çəkinmədən bir-birinin nöqsanlarını göstərir və həmin nöqsanların islahına cəhd edirdilər. Belələri kollektivə yeni gələn gənc müəllimlərə öz qabaqcıl təcrübələrini öyrətməyə çalışırdılar. Belə məktəblər və müəllimlər Qərbi Azərbaycanda çox idi. Onlardan Qafan rayonunun Şəhərcik orta məktəbindəki əməkdar müəllimlər C.Zeynalov, B.İmaməliyev və C.Rüstəmov, Gıgı orta məktəbində Ə.Ələkbərov, A.Babayev və Ə.Qarayev, Mehri rayonunun Aldərə kənd orta məktəbində S. İbrahimov, Nüvədi kənd məktəbində C.Əliyev, Lehvəz kənd orta məktəbində Q.Orucov, Vartanazor kənd məktəbində Ə.Səfərov, Sisiyan rayonunda Qızılçiq kənd məktəbində A.Şərifov, Ş.Şərifov və K. Quliyev, Gorus rayonunda M. Əliyev, İ.Quliyev, Y.Həsənov və Ə.Həsənov, Basarkeçər rayonunda T.Əmiraslanov, M.Əliyev, M.Hacıyev və İ.Həsənov, Kalinino rayonunda S.Pənahov, Quqark rayonunda Ə.Ələkbərov, Spitak rayonunda M.Mustafayev, Masis rayonunda S.Səfərov, M.Hüseynov və onlarca başqaları bu qəbildən idilər.

Uzunmüddətli və qüsursuz xidmətlərinə görə müəllimlərin SSRİ-nin orden və medalları ilə təltif edilmələri haqqında SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 12 fevral 1948-ci il tarixli fərmanı ilə təkcə Zəngəzur rayonunda azərbaycanlı müəllimlərdən 49 nəfəri müvafiq orden və medallarla təltif edilmişdi.

Müəllimlərin maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və onların əsas diqqətini məktəbə, şagirdlərin təlim-tərbiyəsinə cəlb etmək məqsədi ilə SSRİ Nazirlər Sovetinin 10 fevral 1948-ci il tarixdə qəbul etdiyi qərarla müəllimlərin pulsuz yanacaq, mənzil, 0,25 ha həyətyanı sahə (kənd müəllimlərinə) ilə təmin edilməsi və müəllimlərin kənd təsərrüfatı vergisindən azad edilməsi göstərilməklə bərabər, müəllim uşaqlarının təhsil haqqından azad edilməsi göstərilmişdi.

Müəllimlərin savad və bacarığını artırmaq məqsədilə klassik pedaqoqların əsərlərini, müxtəlif metodiki ədəbiyyat və göstərişləri Azərbaycan dilinə tərcümə edərək kütləvi tirajla müəllimlər arasında yayılmasını təşkil edən Azərbaycan Respublikasının diqqətəlayiq tədbirlərindən Ermənistandakı azərbaycanlı müəllimlər də bəhrələndilər. Az bir vaxtda klassik pedaqoqlardan Y.A.Komenski, K.D.Uşinski, N.K.Krupskaya, A.S.Makarenko, V.A.Suxomlinski və başqalarının Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş kitabları müəllimlərin şəxsi kitabxanalarını zənginləşdirdi.

Zəngəzur zonası üzrə təşkil edilmiş pedaqoji mühazirələrdə qabaqcıl müəllimlərdən Abdullayev Balaca, Quliyev İmran, Əliyev Murtuza, Həsənov Yunus, Həşimov İdris (Gorus rayonu), Zeynalov Cəlal, İmaməliyev Bəhlul (Qafan rayonu), Ələkbərov Əhməd, İbrahimov İsa, Orucov Qüdrət (Mehri rayonu), Quliyev Kamran, Mahmudov Cəlal, Şərifov Aydın (Sisiyan rayonu) və başqalarının iş təcrübəsi təbliğ edilirdi. «Sovet Ermənistanı» qəzetinin səhifələrində M.Əmiraslanov, M.Əliyev (Basarkeçər rayonu), M.Mustafayev (Spitak rayonu), M.Hüseynov, Ə.Cümşüdoğru, S.Səfərov (Masis rayonu) və onlarca başqalarının iş təcrübələrinə aid maraqlı məqalələr çap edilirdi.

İllər keçdikcə müəllimlərin ictimaiyyət arasında nüfuzu artır və bu peşəyə maraq günbəgün yüksəlirdi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, müəllim kadrlarının tərkibi kəmiyyət və keyfiyyətcə dəyişmişdi. Azərbaycanlı müəllimlər arasında 77 nəfəri «Əməkdar müəllim», 4 nəfəri elmlər namizədi, 6 nəfəri «Lenin» ordeni, 24 nəfəri «Qırmızı Əmək Bayrağı» ordeni, 45 nəfəri «Şərəf Nişanı» ordeni, 10 nəfəri «metodist müəllim», 47 nəfəri «baş müəllim» fəxri adlarına layiq görülmüşdülər.

Azərbaycan məktəbləri məzunlarından 1988-ci ilə kimi 96 nəfər akademik və elmlər doktoru, 618 nəfər elmlər namizədi alimlik dərəcəsinə sahib olmuşlar. Onlardan dünya şöhrəti qazanmış akademiklər Həsən Əliyev, Əhliman Əmiraslanov, Ənvər Əlixanov, Həsən Əhmədov, Tağı Paşayev, Mustafa bəy Topçubaşov, Heydər Hüseynov, Faiq Bağırzadə, Hüseyn Həsənov, Budaq Budaqov, MEA-nın müxbir üzvləri Bəhmən Axundov, Zərifə Budaqova, Afət Qurbanov, Ümnisə Musabəyova, Cümşüd Zülfüqarlı, Rafiq Qasimov, Sabir Hacıyev və başqaları Qərbi Azərbaycandakı Azərbaycan məktəblərində təhsil almışlar. Bunlardan əlavə, Azərbaycan məktəblərinin yetirmələrindən 1 nəfər Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, 18 nəfər Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüşlər. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Xıdır Mustafayev, Sosialist Əməyi Qəhrəmanları akademik Mustafa bəy Topçubaşov, Abbas Məmmədov, Səkinə Əliyeva, Şamama Ələkbərova (İrəvan), Həlimalı Abdullayeva, Əli Kərimov, Acoş Əliyeva (Oktamberyan), Murad Zeynalov (Krasnoselo), Nəbi Mərdanov (Vardenis), Mərziyə Mustafayeva (Noyomberyan), İbrahim Qurbanov (Əzizbəyov), İsrafil Hüseynov, Firudin Ağayev (Mehri), Musa Bayramov, Məmməd Adıgözəlov, Əli Hüseynov, Şirvan Cəfərov, Saməddin Şükürov (Sisiyan) və başqaları Azərbaycan məktəblərinin məzunlarıdır.

Azərbaycan xalqının görkəmli nümayəndələrindən Hidayət Orucov, Səfiyar Musayev, Səid Rüstəmov, Əli Vəliyev, Əhməd Cəmil, Qasım Qasımzadə, Qılman Musayev, Əyyub Abbasov, Qulu Xəlilov və başqaları ümumi orta təhsillərini Qərbi Azərbaycandakı Azərbaycan məktəblərində almış, elmin, ədəbiyyatın və incəsənətin zirvələrinə yüksəlmişlər.

Hələ keçən əsrin ortalarından başlayaraq Qərbi Azərbaycan məktəblərində müxtəlif vaxtlarda dərs demiş ilk müəllimlərdən Molla Tağı Mahmud oğlu, Mirzə Elxanov, Firudin bəy Köçərli, Həşim bəy Nərimanbəyov, Mirzə Məmməd Qəmərinski, Cəlil Məmmədquluzadə, Aslanbəy Nəbitəliyev və başqaları zəhmətkeş balalarına təhsil verməyə qadir olan pedaqoqlar idilər. 80-ci illərdə məktəblər ali ixtisaslı müəllimlərlə əsasən təmin olunmuş, müəllimlər içərisində alimlər də olmuşdur. Filologiya elmləri namizədləri İslam Ələsgərov Zəfər kənd məktəbində, Yadigar Camalov Güney kənd məktəbində işləyirdilər. Masis rayonundakı Dəmirçi kənd orta məktəbinin direktoru Məmməd Hüseynov pedaqoji elmləri namizədi, Krasnoselo rayonunun Gölkənd kənd orta məktəbinin direktoru Şövkət Kərimov filologiya elmləri namizədi, Mehri rayonunun Nüvədi kənd məktəbinin direktoru Cəlal Əliyev iqtisad elmləri namizədi olmuşdur. Elm aləminə Qərbi Azərbaycan məktəbləri çoxlu alimlər vermişdir. 1925-ci ildə Sisiyan rayonunun azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində 172 şagird oxuyurdu və bu böyük tərəqqi hesab edilirdisə, 80-ci illərdə həmin rayonun Azərbaycan məktəblərinin məzunlarından 66 nəfəri elmlər doktoru və elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. Təkcə Urud kəndindən 16 alim yetişmişdir. Onlardan tarix elmləri doktoru Məmməd İsgəndərov, fizika-riyaziyyat elmləri doktorları Sabir Hacıyev, Valodya Tahirov, Nadir Qəhrəmanov, texnika elmləri doktoru Qafar Həsənov və başqaları tanınmış elm xadimləridirlər.

Tibb elmləri doktoru Zakir Qarayev Salahlı kəndində, biologiya elmləri doktoru Roza Qafarova İrəvanda, biologiya elmləri doktoru Əli Əliyev Zəfər anadan olmuşlar. Texnika elmləri doktoru İbrahim Bəxtiyarov uşaqlıq və gənclik illərini Qafan rayonunun Acaxlu kəndində keçirmişdir. İrəvanlı Zərifə Budaqova azərbaycanlı qadınlar arasında ilk filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsinə almışdır. Korovanlı Maarif Əkbərov fəlsəfə elmləri doktorudur. Ümumiyyətlə, Azərbayca-

nın görkəmli alimlərindən Ulduz Kəngərinski, Əhməd Rəcəbli, Rəhim Allahverdiyev, Əli Əliyev, Həsən Əhmədov, Nəriman Əliyev, Nürəli Bünyatov, Qəhrəman Qəhrəmanov, Mehdi Yerevanski, Nəzər Paşayev, Məmməd Qaziyev, Məmməd İsgəndərov, Yusif Yusifov, Misir Mərdanov, Əli İnsanov, Əhliman Əmiraslanov, Nadir Qəhrəmanov, Hüseyn Əhmədov, Niftalı Qocayev, Həmid Əliyev və onlarca başqaları ilk təhsillərini Qərbi Azərbaycanda almışlar.

Qərbi Azərbaycanda ilk təhsil alan məzunlardan 1980-ci ilə qədər elm aləminə Mehri rayonunun Nüvədi kəndi 20, Sisiyan rayonunun Urud kəndi 16, Basarkeçər rayonunun Böyük Məzrə kəndi 9, Krasnoselo rayonunun Əmrəyər kəndi 8, Toxluca kəndi 8, İcevan rayonunun Salah kəndi 8, Gorus rayonunun Şurnuxu kəndi 8, Qafan rayonunun Gilətağ kəndi 7 alim vermişdir. Şübhəsiz, hazırda bu göstəricilər daha yüksəkdir.

Görkəmli səhnə ustalarından – SSRİ xalq artisti İsmayıl Dağıstanlı, Azərbaycan SSR xalq artisti Əli Zeynalov və Azərbaycan SSR Əməkdar artisti Ətayə Əliyeva ilk səhnə fəaliyyətinə İrəvan Dram Teatrında başlamışlar.

Qərbi Azərbaycandakı məktəblərin ilk təşkilatçıları və fədailərindən A.Qədimov, C.Ələkbərov, B.Əfəndiyev, R.Vəlibəyov, M.Kazimov və başqalarını xalqımız minnətdarlıqla yad edir və edəcəklər.

Qərbi Azərbaycan ziyalıları, Azərbaycan xalqının tərəqqisi naminə gördükləri işləri hazırda da şərəflə davam etdirirlər. Böyük fərəhlə göstərə bilirik ki, Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri, professor Misir Mərdanov, səhiyyə naziri, akademik Əli İnsanov, Azərbaycan Tibb Universitetinin rektoru, akademik Əhliman Əmiraslanov, Bakı Dövlət Universitetinin rektoru, professor Abel Məhərrəmov, Sumqayıt Dövlət Universitetinin rektoru, profesor Nadir Qəhrəmanov, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin rektoru, professor Bəhlul Ağayev, Azərbaycan MEA-nın Coğrafiya İnstitutunun direktoru, akademik Budaq Budaqov, Azərbaycan Respublikasının baş pediatrı, tibb elmləri doktoru, professor Nəsim Quliyev və yüzlərlə başqaları Qərbi Azərbaycan məktəblərinin məzunlarıdır.

Erməni məktəbləri ilə Azərbaycan məktəbləri arasındakı rəqabətin nəticəsi idi ki, Qərbi Azərbaycan məktəbləri məzunlarının əksəriyyəti yüksək səviyyədə təşkil olunmuş müsabiqələrdən keçərək Azər-

baycan Respublikasındakı, həmçinin digər sovet respublikalarındakı ali məktəblərə daxil olaraq müxtəlif ixtisaslara sahib olmuş və ali təhsil aldıqdan sonra da təhsillərini davam etdirərək Azərbaycan alimlərinin qayğısı və rəhbərliyi ilə yüksək elmi səviyyəyə yüksələ bilməmişlər. Azərbaycan Respublikası onların respublika və dünya şöhrəti qazanmalarına imkan və şərait yaratmışdır.

İlk təhsilini Qərbi Azərbaycandakı Azərbaycan məktəblərində alan, Azərbaycan Respublikasında yüksək elmi ada və vəzifəyə sahib olanlar, həm Qərbi Azərbaycan məktəbləri müəllimlərinə, həm də onlara şərait yaradan Azərbaycan Respublikasının elm xadimlərinə minnətdardırlar. Əgər bu insanlar azərbaycanlılar üçün heç bir şərait yaratmayan və yaratmaq belə istəməyən ermənilərlə birgə yaşasaydılar, şübhəsiz, bu səviyyəyə çatmaqları mümkün olmayacaqdı.

Azərbaycan xalqının maarif sahəsində qazandığı müvəffəqiyyətlər onu nadanlıq, xurafat və savadsızlıq girdabından xilas etmiş, elmin, mədəniyyətin və xalq maarifi üzrə inkişafın ən yüksək zirvəsinə çatdırıb bilmiş, bunun sayəsində Azərbaycan dünya sivilizasiyasında layiqli yer tutmuşdur. Bu inkişaf heç də sovet imperiyasının arzu və istəklərinin, Azərbaycan xalqına olan qayğılarının nəticəsi olmamışdır. Başlıca səbəb azərbaycanlıların intellektual səviyyəsinin yüksək olması idi.

Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlıların tarixən yaşadıkları ata-baba torpaqları hissə-hissə Azərbaycandan alınıb Ermənistanə verilmişdir. Bu prosesə hələ XIX əsrdən başlanılmışdır. Rusiya ilə İran arasında bağlanmış 1813-cü il «Gülüstan», 1828-ci il «Türkmənçay» müqaviləsi ilə Azərbaycan Rusiyaya birləşdirildi və həmin müqavilədə Yaxın Şərqdən ermənilərin Zaqafqaziyaya köçürülməsi də göstərilmişdir. Azərbaycan Rusiyaya birləşdirildikdən sonra, Rusiya ermənilərin çoxdankı arzusunu nəzərə alaraq əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlı olan İrəvan, Zəngibasar, Vedibasar və digər ərazilər hesabına İrəvan quberniyasını təşkil etdi. Bununla da Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlılar sıxışdırılıb çıxarıldı, onların yerinə İran, Livan və Suriyadan köçürülüb gətirilən ermənilər yerləşdirildi. Hətta Rusiya hökuməti İrandan alınan təzminatın humanitar yardım kimi erməni köçkünlərinə xərclənməsi barədə göstəriş verdi. Nəticədə əhalisinin 70%-i azərbaycanlı olan şəhər və kəndlərdə köçkünlər hesabına ermənilərin sayı artmağa başladı.

Rusiyada sovet hakimiyyəti yaradıldıqdan sonra bolşeviklər ermənilərin qayğısına qalmağa başladılar. Ermənistan Respublikasını yaratmaq üçün bolşeviklər A.Mikoyan, S.Orconikidze, S.Şaumyan və başqalarının təzyiqi ilə əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılar olan Zəngəzuru 1923-cü ildə Ermənistana verdilər. Bundan sonra burada digər yerlərdən gələn ermənilərin sayı artmağa, azərbaycanlıların sayı isə azalmağa başladı.

Azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası 1947—1953-cü illərdə kütləvi xarakter aldı. Belə ki, Böyük Vətən müharibəsini qələbə ilə başa vuran SSRİ dünyadakı (o dövrə görə) nüfuzundan istifadə edərək yenidən təşkil edilən BMT-ni belə bir məzmununda qərar qəbul etməyə təhrik etdi: «Dünyanın müxtəlif örazilərinə səpələnmiş almanlar Almaniyaya, yəhudilər İzrailə, ermənilər isə Ermənistana qayıda bilər». BMT-nin bu qərarından (1947-ci il) istifadə edən ermənilər İran, Suriya, Livan, Misir, Türkiyə və digər dövlətlərdən Ermənistan SSR-yə köçürüldülər. Ermənistan ərazisinin onlar üçün az olduğunu bəhanə edən o vaxtkı SSRİ hökumətinin rəhbərləri—İ.Stalin, A.Mikoyan, L.Beriya və digər ermənipərəstlərin təzyiqi ilə qərar qəbul olundu ki, Ermənistan SSR-yə köçürülən erməniləri yerləşdirmək üçün oradan azərbaycanlılar Azərbaycan SSR-yə köçürülsünlər. Bununla da Qərbi Azərbaycandan soydaşlarımızın kütləvi deportasiyası başladı. Bu, Qərbi azərbaycanlılara ciddi mənəvi zərbə oldu, onların mədəni və elmi inkişafını ləngitdi. Uşaqların bir hissəsi təhsildən kənar qaldı. İqlim şəraitinin onlara uyğun olmaması ilə əlaqədar köçürülən əhalinin bir hissəsi vaxtsız vəfat etdi. Lakin əhalinin bir qismi müqavimət göstərərək öz ata-baba torpaqlarını tərk etmədi. Ancaq tale onların da üzünə gülmədi. «Sovet ordusu»nun fəal köməyi və M.Qorbaçovun rəhbərliyi, SSRİ hökumətinin laqeydliyi nəticəsində 1988-ci ildə Qərbi Azərbaycanda olan azərbaycanlılar son nəfərinə qədər öz əzəli ata-baba torpaqlarından qovuldular. Bununla kifayətlənməyən ermənilər rus ordusunun yardımı və fəal köməyi ilə Dağlıq Qarabağı və onun ətrafındakı rayonları işğal etdilər. Beləliklə, ermənilər azərbaycanlıların min illərlə qurub-yaratdıqları tarixi abidələri, sənət əsərlərini, topladıqları ədəbiyyatları yandıraraq, uçurub-dağıtdılar və Azərbaycan ərazisinin 20 faizini işğal etdilər. Ermənistan işğal etdiyi Azərbaycan ərazisini qeyd-şərtsiz azad etməsi barədə BMT-nin 4 qətnaməsini yerinə yetirmədi. Ağınlaşmış ermənilər bey-

nəlxalq ictimaiyyətin, BMT-nin, ATƏT-in və digər beynəlxalq təşkilatların tələblərinə məhəl qoymur, Rusiya hesabına hərbi silah-sursatını daha da artırır. İndi Azərbaycan müstəqil dövlətdir. Milli dövlətin varlığını təsdiq edən başlıca amillərdən biri onun ərazi bütövlüyü və sərhəd toxunulmazlığıdır. Bu baxımdan müstəqil, suveren və azad inkişaf yoluna qədəm qoyan Azərbaycanın birinci vəzifəsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etməkdən ibarət olmalıdır. Xalq unutmamalıdır ki, onun torpağına kimlər həmişə göz tikmiş və hissə-hissə kimə verilmişdir. Müxtəlif yol və vasitələrlə torpağımıza sahib çıxan ermənilər daima dövlət səviyyəsində Azərbaycan dilində olan yer, kənd, şəhər adlarını dəyişərək erməniləşdirirlər. Lakin vaxt gələcək o adlar, o yerlər öz əzəli adını daşıyacaq.

Ermənilər bilməlidirlər ki, onlar Qərbi Azərbaycana gəlmədirlər. Bunu biz demirik. Rusiyanın Zaqafqaziya üzrə tədqiqatçısı N.N.Şavrov yazır: XIX əsrin əvvəllərində «Zaqafqaziyada yaşayan 1.300 min erməninin 1 milyonu yerli deyil. Onları biz bu vilayətə gətirmişik». Deməli, N.Şavrovun dediyi kimi, burada, XIX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada 300 min erməni yaşayırmış ki, onlar da erməniləşdirilmiş albanlardırlar. Bundan əlavə, ermənilərin özləri də xəbərdardırlar ki, rus statistikasına üzrə tədqiqatçı İ.Şopenin verdiyi məlumatda deyilir: 1828—1832-ci illərdə siyahıyaalmanın nəticəsinə əsasən erməni vilayətində 1111 yaşayış məskəni olmuşdur ki, bunlardan 62 kənddə yerli ermənilər (bunların da əksəriyyəti türk mənşəlidir) məskunlaşmışlar. 1092 kənddə türklər yaşayırlar.

Yəqin ki, bunu ermənilərin saxta iddalarına qarşı tutarlı cavab kimi qiymətləndirmək olar.

ƏDƏBİYYAT

- Azərbaycan tarixi, I-II-III cild. B.: 1964.
Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I-II cild. B.: 1960.
Baqdasaryan A. — Mehriban dostluğun gözəl nümunələri. B.: 1963.
Əhmədov H. — XIX əsr Azərbaycan məktəbi. B.: 1985.
Əhmədov H. — Azərbaycan kənd ümumtəhsil məktəbləri tarixindən «Azərbaycan məktəbi» jurnalı, № 2.1970.
İbrahimov N. — Qardaşlıq ailəsində parlaq inkişaf yolu. «Azərbaycan məktəbi» jurnalı, № 8. 1970.
Mehdizadə M. — Azərbaycan sovet məktəblərinin tarixinə dair xülasələr. B.: 1958.
Məktəb və müəllim haqqında partiya və hökumətin qərarları. B.: 1952.
Seyidov Ə. — Pedaqogika tarixi. B.: 1968.
Simonyan Ş. — Xalqların qardaşlıq ailəsində «Azərbaycan məktəbi» jurnalı, № 10, 1972.
Sov. İKP qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları. I—II—III cild. B.: 1976.
Ümumtəhsil və peşə məktəbi islahatı haqqında. B.: 1984.
1985—1990-cı illərə aid 12-ci beşillik haqqında Sov.İKP XXVII qurultayının direktivləri. B.: 1986.

RUS DİLİNDƏ

- Багдасарян Б.А.** — Проблемы осуществления всеобщего в Армянской ССР, 1920—1970 гг. М., 1971.
Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Издание Управления Кавказского Округа. Тифлис. (Циркуляр УКО) № 4, 1881. № 6, 1883. № 10, 1885. № 105, 1898, № 11, 1900.
Отчет попечителя КУС о состоянии учебных заведений за 1891 г. Тифлис, 1892.

ERMƏNİ DİLİNDƏ

- Abramyan A.A.** Sovet Ermənistanında xalq maarifinin nailiyyətləri. Y.1951.
Baqdasaryan B.A. 50 ildə Ermənistandakı sovet məktəblərinin tarixinə dair xülasələr. Y. 1970.
Movsesyan A.X., Nazikyan Q.A. Sovet Ermənistanında ümumtəhsil məktəblərinin tarixinə dair xülasələr. Y.1955.

Simonyan Ş. Sovet Ermənistanında xalq maarifinin 40 ildə qazandığı nailiyyətlər. Y.1961.

Erməni xalqının tarixi. I—II—III—IV—V cild. Y.1956.

DÖVRİ MƏTBUAT

- Azərbaycan SSR XMK bülleteni. № 12. 1926.
Ermənistan SSR XMK-nin bülleteni, müxtəlif illərdə.
Ermənistan SSR MN-nin əmr və sərəncamları, müxtəlif illərdə.
«Azərbaycan məktəbi» jurnalı, müxtəlif illərdə.
«Sovet Ermənistanı» qəzeti, müxtəlif illərdə.
«Zəngəzur» qəzeti, müxtəlif illər.
«Kommunist» qəzeti, müxtəlif illər.
«Pravda» qəzeti, müxtəlif illər.
SSRİ və müttəfiq respublikaların xalq maarifi qanunvericiliyinin əsasları. № 59, 1973.

ARXİVLƏR

- Azərbaycan SSR MN-nin arxivi. Fond 27, 152.
Qafan, Gorus, Sisiyan və Mehri ölkəşünaslıq arxivləri, f. 66, 68.
Ermənistan SSR MN arxivi. f. 26, 80 və əmr № 93. 1956.
Ermənistan SSR Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi, f. 12, 19, 20, 26, 122.
Gürcüstan SSR Mərkəzi Dövlət Arxivi, f. 416, 422, 432.
Marksizm, Leninizm İnstitutunun Ermənistan filialının partiya arxivi, f. 1. s. 17. iş 182.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
1920-ci ilə qədərki Qərbi Azərbaycan məktəblərinin tarixindən	6
Azərbaycan kəndlərində dövlət məktəblərinin açılması və bunun mütərəqqi əhəmiyyəti	10
Qərbi Azərbaycan məktəbləri sovet hakimiyyəti illərində	23
İlk tədris planı, proqramı və dərsləklər	32
Məktəblərdə tərbiyə işlərinin yenidən qurulması	39
Müəllim kadrları problemi	48
Ermənistandakı Azərbaycan məktəbləri 1931–1945-ci illərdə	51
Məktəb şöbəkəsinin genişləndirilməsi və təhsil sisteminin möhkəmləndirilməsi	51
Azərbaycan məktəblərində ümumi icbari ibtidai təhsilin həyata keçirilməsi	53
Məktəblərdə təlim-tərbiyə işləri	58
Müəllim kadrları	61
Böyük Vətən müharibəsi dövründə məktəblərin yeni vəzifələri	63
Qərbi Azərbaycan məktəbləri müharibədən sonrakı illərdə	69
Müəllim kadrları	80
Ədəbiyyat	89

Redaktoru *Məsudə Əvəz qızı*
Bədii redaktoru *Abdulla Ələkbərov*
Korrektoru *Xatirə Sadiqova*

Çapa imzalanmış 30.10.2003. Kağız formatı 60x84¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi 5,75.
Sifariş 133. Tiraj 1200. Qiyməti müqavilə ilə.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
«Təhsil» nəşriyyatı
Bakı, 370073, Şəhriyar küçəsi, 6.